

J. Laidoneri komisjoni raportite kriitikast ja retseptsioonist seoses kindrali tegevusega Iraagis

I

Tanno Tilgar

Esimene maailmasõja lõppu märkiva Mudrose vaherahu alusel võtsid Suurbritannia sõjajõud 1918. aasta lõpul Iraagi Mosuli piirkonna enda valdusse. Vabadussõja¹ võiduga kehtestasid Türgi iseseisvuslased kontrolli Anatoolia poolsaare üle, lääneriigid nõustusid alustama nendega rahuläbirääkimisi. Lausanne'is 24. juulil 1923 sõlmitud rahulepingu kohaselt pidi Türgi-Iraagi piir määratama üheksa kuu jooksul Suurbritannia-Türgi läbirääkimistel, nende ebaõnnestumisel aga Rahvasteliidu poolt.² Tulemusetuks jäänud Istanbuli konverentsi järel pöörduski Suurbritannia Rahvasteliidu poole, mille komisjon koosseisus endine Ungari peaminister krahv (P.) Teleki (1879–1941), Rootsi täievoliline saadik M. (tegelikult Carl Einar Thure) af Wirsén (1875–1946) ja kolonel (A.) Paulis (1875–1933) jõudis seisukohale, et Mosuli provints peaks kuuluma Iraagile. Seda tingimusel, et a) nimetatud territoorium jääb 25 aastaks Rahvasteliidu mandaadi alla; b) kurdi rassist ametiisikuid määratakse oma ala administratsiooni ja õigusemõistmist teostama

ning koolides õpetama, kurdi keelel saab kõigis neis sfäärides olema ametliku keele staatus.³ Seejärel küsis Rahvasteliidu nõukogu juriidilist nõu Haagis asuvalt Rahvusvahelise Õiguse Alaliselt Kohtult ning sai vastuse, et a) Lausanne'i rahulepingu 2. artikli 3. paragrahvi põhjal langetatav otsus on mõlemale poolele siduv ja määrab lõpliku Türgi-Iraagi piiri; b) otsus peab olema üksmeelne; kahe osapoole esindajad võtavad hääletusest osa, ent häälte lugemisel nende hääli otsuse ühehäälsuse nõude tõttu ei arvestata.⁴ Kohtu seisukohta oodates nõustus Rahvasteliidu nõukogu Suurbritannia ettepanekuga saata piirivahejuhtumite uurimiseks Brüsseli liinile⁵ oma esindaja, kelleks valiti Johan Laidoner. Kindrali missiooni järel otsustati anda Mosuli provints Iraagile. Kuna Türgi otsust ei tunnistanud, algasid Suurbritannia, Iraagi ja Türgi vahel taas läbirääkimised, mille tulemusena kinnitati Brüsseli liin 5. juunil 1926 Ankara lepinguga Türgi-Iraagi piiriks.⁶

J. Laidoneri komisjoni tegevusele on Türgi-Iraagi piirivaidluse käsitlustes võrrel-

¹ Kestis 1919–1922, Türgi iseseisvuslased sõdisid läänerindel Kreeka, idarindel Armeenia ja lõunarindel Prantsusmaaga.

² Düstur. Üçüncü tertip. Cilt 5. İstanbul, 1931, lk. 20–21.

³ League of Nations. Question of the Frontier Between Turkey and Iraq. Report Submitted to the Council by the Commission instituted by the Council Resolution of September 30th, 1924. Lausanne, 1925, lk. 5, 88–89. LNA Secretariat R607/11/45571/25888.

⁴ W. Spencer. The Mosul Question in International Relations. Submitted to the Faculty of the Graduate School of the American University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in International Relations and Organization. Washington, 1964, lk. 147.

⁵ Rahvasteliidu nõukogu kehtestas Brüsseli liini kui ajutise piiri 29. oktoobril 1924. W. Spencer. The Mosul Question in International Relations, lk. 121.

⁶ Treaty between the United Kingdom and Iraq and Turkey Regarding the Settlement of the Frontier between Turkey and Iraq, together with Notes exchanged, Angora, June 5, 1926. Treaty Series No. 18 (1927). London, 1927, lk. 3. PRO.FO371/12256-E2103/84/65, l. 113.

des Wirséni komisjoni tegevusega pööratud tunduvalt vähem tähelepanu, mõni Türgi autor⁷ läheb teemast koguni mööda. Käsitlemise sügavuselt võime Laidoneri põhi- ja Ortega-Núñezi, Markuse, Charrère'i lisaraporti uurimusliku osa kohta kirjutatu liigitada üldhinnanguteks, väidete tutvustusteks, mõtestusteks, dokumendipõhisteks analüüsideks (İnönü 1925⁸, Minorsky 1926⁹, Kaymaz 2003¹⁰), täiendavaks uuringuks (Donohoe 1926¹¹). 1980. aastate algusest on nimetatud komisjoni tegevuse uurimisel toetunud arhiivi- andmeile, peamiselt Suurbritannia rahvusarhiivi dokumentidele. Kahjuks ei ole Laidoneri missiooni tegevust valgustatud Türgi¹² ega Iraagi arhiivides sisalduva valguses. Muidugi nõuab see esimesel juhul head osmani, teisel juhul araabia keele oskust, kumbagi keelt ei valda vajalikul tasemel ka artikli autor.

Käesolev artikkel on peamiselt sündinud vajadusest jõuda selgusele missiooni põhi-

ja lisaaruande väidete kriitika õigustatuses. Seda teemat ei ole siiani uuritud. Lisaks kommenteeritakse raportööride mõnda seni tähelepanuta jäänud väidet ja oletust, võetakse kokku raportite senine retseptsioon, otsitakse selgust Laidoneri Iraagis tegutsemise mõnes tahus. Artikli kirjutamisel on kasutatud põhiliselt Suurbritannia rahvusarhiivi ja Rahvas-teliidu arhiivi materjale.

Tiitlite, isikute, kohtade ja hõimude nimetamisel on kasutatud allikais erinevusi. Viitamisel ei ole hakatud algset kirjpilti muutma. Viitamisväliseks tarvitamiseks on fikseeritud kõigi problemaatilise õigekirjaga nimede ja nimetuste primaarne kirjutuskuju.¹³ Arvestades artikli temaatikat, lähtuti selle määratlemisel esmase valikuna põhi- ja lisaraportist.¹⁴ Nende nimede ja nimetuste puhul, mida komisjoni ettekannetest ei leia, on primaarseks kirjutuskujuks enim usaldatava allika¹⁵ läbiv või enam kasutatud kirjutuskuju.

⁷ Näiteks ei tehta kindrali missioonist juttu ühe autoriteetse Türgi ajaloo entsüklopeedia vastavateemalises kirjutises. Z. Keleş. Musul Meselesi. – Türkler 16. H. Güzel, K. Çiçek, S. Koca. Ankara, 2002, lk. 609–624.

⁸ İsmeti (al. 1934. a. perekonnanimi İnönü, varem kandis ta vaid eesnime İsmet) vastus Abdülkadir küsimusele 12.12.1925. – Türk Parlamento Tarihi. TBMM-II. Dönem. 1923–1927. II. Cilt. K. Öztürk, Ankara, 1994, lk. 266–272. İsmet İnönü (1884–1973) oli 1938–1950 Türgi president, peaminister 1923–1937, 1961–1965.

⁹ V. Minorsky. The Mosul Question. Paris, 1926, lk. 22–23.

¹⁰ İ. Kaymaz. Musul Sorunu. İstanbul, 2003, lk. 547–551.

¹¹ The Unspeakable Turk Again. Seven Cablegrams Containing Revelations from the Atrocity Zone on the Borders of Mesopotamia (British Mandate Land). Mr. Martin H. Donohoe's Special Messages Reprinted from „The Daily Chronicle”. London, 1926. PRO.FO371/11470-E1492/228/65, l. 163–175.

¹² Türgi sõjaväe juhtide piirivahejuhtumitega seonduvatele otsustele, reageeringutele võiks valgust heita peastaabi atašeede juhatuse arhiivi (*Genelkurmay Atase Başkanlığı Arşivi*) dokumendid. Racho Donefi monograafia „Massacres and Deportation of Assyrians in Northern Mesopotamia. Ethnic Cleansing by Turkey 1924–1925” sisaldab selle arhiivi dokumentidel põhineva, nestorianide 1924. aasta septembri ülestõusu ja selle mahasurumise käsitluse tõlget. Dokument oli mõeldud Türgi armee peastaabi sisekasutuseks. R. Donefi teos ei olnud kahjuks artikli autorile kättesaadav.

¹³ Tiitlid: *Said, Saiyid, Seid, Seyid, Seyyid; Cheih, Shaikh, Shaykh, Sheik, Sheikh, Şayh, Şeyh*. Viitamisväliselt kirjutatakse tiitlite nimetused väikese algustähega.

Isikud: Avoub Mansoor, Ayoub Mansur; Charrere, Charrère; Jac, Zac; Mouslih, Muslih; Mursel Pasha, Mürsel Bakü; Ortega, Ortega-Nunez, Ortega-Núñez; Rouchdy, Roushdy, Rouschdy, Rüştü; Unden, Undén.

Kohad: Alkai, Elki; Baijo, Baijō, Baiju; Baz, Bazian; Begauda, Begua, Beguva, Baygüwah; Bersevi, Bersivi, Bir Sivi; Bellön, Billo; Chalki, Challak, Challek, Chelki; Havs, Haws; Geramus; Geraums; Deirshish, Dersish; Kowalik, Kuwali, Kuwalik, Luwallik, Muwalik; Margā, Merga, Merga Zair, Merga Zor, Mirge, Nerga; Mair, Mer; Mossoul, Mosul; Nazdur, Nazur, Nu3dur, Ne3ur; Nevzur, Nuzur; Ravanduz, Rawanduz, Revandiz, Rowandiz; Ruse, Rüsi; Shi, Shri; Chemdinan, Shamadinan, Shamsdinan; Shuwait, Shwet; Zakho, Zākhō; ser a Aurah, Ser-e-Aurah, Serorahi, Zeyarat, Ziyara.

Hõimud: Harki, Herki; Gerdi, Girdi. Viitamisväliselt kirjutatakse hõimude nimed väikese algustähega.

¹⁴ Ühe erandiga: Nu3duri küla puhul kaasnenuks põhiraporti kirjpildil „Nuzur” tarvitamisega sisuline eksitus.

¹⁵ Tiitlite puhul Islamientsoklüpeedia (İslâm Ansiklopedisi. 1., 9–11. Cilt. Eskişehir, 1997); enim tuntud isikunimedel puhul İ. Kaymazi monograafia, vähemtuntute puhul võrdsel määral Iraagi Ülemkomissari sekretariaadi koostatud luureraportid luureraportid, M. Donohoe telegramme sisaldav brošüür; kohanimede puhul enamasti Türgi-Iraagi piiri demarkeeritud komisjoni kaart, vähem M. Donohoe telegrammid, G. Gracey raporti kaart; hõimude puhul Wirséni komisjoni raport.

Taustateadmisi Rahvasteliidu nõukogu esindaja määramiseni viinud protsessidest, kaldealaste suhetest teiste Brüsseli liini naabruses elanud rahvastega ja Laidoneri komisjoni tegevusest

Suurbritannia ja Türgi poliitilised vastuolud 1925. aasta septembris, brittide initsiatiiv kristlaste deportatsiooni uurimiseks ja selle realiseerumine

2.–28. septembrini 1925 leidis Genfis aset Rahvasteliidu nõukogu 35. istungjärg.¹⁶ Selle ajal lähetasid Suurbritannia ja Türgi Mosuli küsimusega seondult Rahvasteliidule arvukalt noote. Millised olid peamised vaidlusteemad? Alates 15. septembrist üheteistkümmes noodis ja ühes telegrammis diskuteeriti selle üle, kas Türgi väed deporteerisid 1925. aasta septembri alguses Brüsseli joonest põhja pool kristlasi või mitte.¹⁷ Nootide arvult järgmiste vaidlusteemadena tõusid esile Türgi ja Iraagi patrulli kokkupõrge 12. septembril 1925 Brüsseli liiniks oleva Hezili jõe Iraagi-poolisel kaldal nelja noodiga,¹⁸ kristlaste küüditamine Türgi sõjaväelaste poolt Iraagi Dershishi, Nuzuri, Sinati ning Suli külast kahe noodiga,¹⁹ Dershishi ja Sinati küla okupeerimine türklaste poolt

1925. aasta juunis ning augustis samuti kahe noodiga.²⁰ Noodisaju ajal tõusis Rahvasteliidu nõukogu Mosuli küsimust menetlevas alamkomitees²¹ üles küsimus nõukogu võimupiiridest ja protseduurireeglitest lõpliku otsuse langetamisel. 19. novembril otsustas Rahvasteliidu nõukogu konsulteerida Haagi (rahvusvahelise) kohtuga.²² Juba kaks päeva enne seda taotles Amery²³ Chamberlaini²⁴ heakskiitu järgnevale stsenaariumile: kui pöördutakse (Rahvusvahelise Õiguse) Alaalse Kohtu poole, „ei tegevat kahju” kontsentreerida vahepeal nõukogu ja avalikuse tähelepanu Türgi valitsuse käitumisele vähemustega, nende kohtlemisele Brüsseli liini lähedal. Teema võidavat nõukogus tõstatada Lausanne’i lepingu vähemuste paragrahvi rikkumise alusel, nõudmisega

¹⁶ League of Nations Official Journal, 6th year, No. 10, October 1925, lk. 1303.

¹⁷ Amery Drummondile 15.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46386/25888; Rouschdy Drummondile 16.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46396/25888; Dobbsi telegramm Rahvasteliidule 16.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46392/25888; Amery Drummondile 17.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46490/25888; Rouschdy Drummondile 17.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46447/25888; Amery Drummondile 19.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46529/25888; Amery Drummondile 21.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46609/25888; Rouschdy Drummondile 22.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46606/25888; Rouschdy Drummondile 24.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46675/25888; Amery Drummondile 25.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46733/25888; Rouschdy Drummondile 25.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46751/25888; Amery Drummondile 26.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46727/25888.

¹⁸ Amery Drummondile 15.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46386/25888; Rouschdy Drummondile 22.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46606/25888; Amery Drummondile 25.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46733/25888; Rouschdy Drummondile 25.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46751/25888.

¹⁹ Amery Drummondile 21.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46609/25888; Rouschdy Drummondile 24.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46675/25888.

²⁰ Amery Drummondile 17.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46490/25888; Amery Drummondile 26.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46727/25888.

²¹ Sellesse kuulusid Rahvasteliidu nõukogu liikmed rootslane Ö. Undén, hispaanlane Q. de León, uruguaylane A. Guani. İ. Kaymaz. Musul Sorunu. İstanbul, 2003, lk. 515; League of Nations Official Journal, 6th year, No. 10, October 1925, lk. 1303.

²² League of Nations Official Journal, 6th year, No. 10, October 1925, lk. 1382.

²³ Leo Amery (1873–1955), Suurbritannia poliitik, teeninud admiraliteedi esimese lordina 1922–1924, asumaade riigisekretärina 1924–1929, India ja Birma riigisekretärina 1940–1945. Rahvasteliidu nõukogu 35. ja 37. istungjärgul – viimane leidis aset 7.–16. detsembrini 1925 – osales ta nõukogu töös kui Briti impeeriumi asendusliige.

²⁴ Sir Joseph Austen Chamberlain (1863–1937), Suurbritannia välisasjade riigisekretär 1924–1929. Rahvasteliidu nõukogu 35. ja 37. istungjärgul esindas ta nõukogu liikmena Briti impeeriumi.

asja menetlemiseks vähemuste komitees.²⁵ Kirja autor olnuks rõõmus, saades teada, kas küsimuse püstitamine nõukogus niisuguses vormis oleks soovitatav.²⁶ Nõukogus tuli brittidel veenda selle rootslasest liiget Undéni.²⁷ Eelviidatud kirjas avaldab Amery lootust, et Undén saab aegamööda aru: ta ei saa olla ülejäänud nõukogu, nagu ka [Wirséni] komisjoni raporti vastu (selle lõppjärel duse vastu anda Mosuli provints Iraagile). Kohtu soodne otsus võivat teha järeleandmise kergetemaks.²⁸ Järgmisel päeval samal adressaadil lähetatud kirjas sedastab brittide esindaja: kui poleks Undéni, kes peab end Salomoniks, kelle kohuseks on beebi kaheks lõigata, ei oleks teel ühehäälele otsusele ühtki takistust. Ühelgi argumendil polevat tema jaoks ilmselt vähimatki kaalu...²⁹ 22. septembril saabub välisasjade riigisekretäriilt vastus: Ameryl palutakse teha Türgi tegevuse vastu maksimaalne ja avalikustada see Inglismaal ja Ameerikas võimalikult laialt; kaaluda ka a) mõju avaldamist Ameerika või Inglise misjonäridele, b) nestoriaani (tegelikult

kaldea) kiriku kaudu Roomale. Vähemuste lepingute³⁰ osas palus välisasjade riigisekretär konsulteerida Hurstiga, ent arvas neid Türgi kohta mitte kehtivat.³¹ Chamberlaini vastusest järeldub, et ta küll toetas Amery plaani kristlaste kohtlemise teema tõstatamise osas, ent mitte vähemuste sektsiooni kaudu. (Eeldada, et silmas peeti Lausanne'i rahulepingu vähemuste kaitse osa kehtetust, on mõeldamatu.) Tegelikult oli asumaade riigisekretär juba 21. septembril Rahvasteliidu peasekretäriile saadetud noodis nõudnud Rahvasteliidu esindaja või esindajate saatmist Brüsseli liini piirkonda, uurimaks kahe valitsuse süüdistusi nii põhjalikult kui võimalik ja raporteerimaks nõukogule viivitamatult kõigist sarnastest juhtumitest tulevikus.³² Tundub, et Chamberlain Ameryle millalgi enne 21. septembrit või sellel kuupäeval mingit soovitus – näiteks telefoni teel – ei andnud: muidu poleks ta Ameryl soovitanud konsulteerida vähemuste lepingute asjus ajal, kui too oli juba nõudnud Rahvasteliidu nõukogult esindaja saatmist. Praegu näib kõige tõenäolisem,

²⁵ Vähemustena määratletakse Lausanne'i rahulepingus vaid mittemuslimeid, nende kaitsega seonduv on kirjas lepingu kolmandas osas, paragrahvides 37–45. Düstur. Üçüncü tertip. Cilt 5, lk. 36–42.

Liitlasriigid kirjutasid (peamiselt) Ida-Euroopa riikidega alla nn. vähemuste lepinguid ja deklaratsioone. Neis sätestati vähemuste õigused, nende tagamise ja järelevalve mehhanism. Järelevalvet vähemuste õiguste tagamise üle teostas Rahvasteliit, aastast 1922 peamiselt vähemuste sektsiooni kaudu. Kui Rahvasteliidu sekretariaati kuulunud vähemuste sektsioonile laekus petitsoon, koostas ametkond raporti, milles näitas ära võimalikud lahendused. Siis küsis Rahvasteliidu nõukogu kolmest esindajast moodustatud nn. kolme komitee asjassepuutuvalt riigilt kommentaare. Vajadusel võidi riik paluda kompromissi saavutamiseks ka läbirääkimistele, millel vähemuste sektsioonil oli täita tähtis roll. Veel ühe sammuna sai kolme komitee petitsooni lülitada Rahvasteliidu nõukogu päevakorda. Nii kaugele jõudis aastail 1920–39 ligikaudu 950 petitsoonist vaid 16. J. Herman. *The League of Nations and its Minority Protection Programme in Eastern Europe: Revolutionary, Unequalled and Underestimated.* – *The League of Nations 1920–46.* United Nations. New York and Geneva, 1996, lk. 50–52.

²⁶ Amery Chamberlainile 17.09.1925. PRO.FO371/10825-E5921/32/65, l. 191.

²⁷ Östen Undén (1886–1974), Rootsi poliitik, olnud ametis peaministri kohusetäitja (1946), välis- (1924–1926, 1945–1962) ja justiitsministrina (1920). Rahvasteliidu nõukogu 35. ja 37. istungjärgu ajal kuulus Rootsi esindajana nõukogusse ja selle Mosuli küsimusega tegelevasse alamkomiteesse.

²⁸ Amery Chamberlainile 17.09.1925. PRO.FO371/10825-E5921/32/65, l. 190.

²⁹ Amery Chamberlainile 18.09.1925. PRO.FO371/10825-E5921/32/65, l. 192.

³⁰ Vähemuste lepingud sõlmisid peamised liitlased ja assotsieerunud suurvõimud Kreeka, Poola, Rumeenia, Tšehhoslovakkia ja Jugoslaaviaga. Austria, Bulgaaria, Türgi ja Ungari puhul toetus Rahvasteliidu tegevus nende riikide rahulepingute vastavatele sätetele. Albaania, Eesti, Leedu, Läti ja Soome kinnitasid oma vähemuste kaitset Rahvasteliidu nõukogule esitatud deklaratsiooniga; Ülem-Sileesia ja Memeli puhul lähtuti konventsioonide sätetest. A. van Ginneken. *Historical Dictionary of the League of Nations.* Lanham (Maryland), Toronto, Oxford, 2006, lk. 133. Seega tuleb Türgi kontekstis vähemuste lepingu asemel rääkida rahulepingu vähemuste kaitse osast.

³¹ Chamberlain Amery'le 22.09.1925. PRO.FO371/10825-E5921/32/65, l. 195.

³² Amery Drummondile 21.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46609/25888.

et Amery üritas küll Chamberlainiga Türgi kristlaste küüditamise Rahvasteliidu nõukogu päevakorda lülitamise osas konsulteerida, ent mingil põhjusel, ilmselt noodisõja kiirete arengute tõttu, tõi ta küsimuse nõukogu ette tolle vastust ära ootamata. Seejuures jõudis ta millalgi ajavahemikul 17. septembrist 21. septembrini seisukohale, et uurimisenõue ei peaks hõlmama mitte ainult kristlaste küüditamist, vaid ka teisi piiririkumisi. Laiema uurimisobjekti tõttu tuli küsimusega tegeleda mitte vähemuste sektsioonil, vaid Rahvasteliidu esindajal. Kuivõrd Dobbsi 24. oktoobriga 1925 dateeritud ja Laidonerile adresseeritud kirja põhjal otsustades tundsid inglased ka siis peamist huvi ikkagi kristlaste deporteerimise uurimise vastu, on mõeldav oletus, et muude piiririkumiste uurida laskmine oli vajalik selleks, et kristlaste deporteerimist ei hakkaks uurima mitte vähemuste sektsioon, vaid Rahvasteliidu esindaja.

Järgmiseks oluliseks arenguks oli Rahvasteliidu nõukogu poolt 24. septembril 1925 vastu võetud resolutsioon saata piirivahejuhtumite uurimiseks Brüsseli liinile oma esindaja. Eelnenud diskussioonis oli Amery resolutsiooniprojektiga nõus. Türgi esindaja (Tevfik) Rouschdy (Arasi)³³ arvas, et tuli Rahvasteliidu nõukogul moodustada komisjon, kuhu kuulunuks ka kummagi osapoole vaatleja. Komisjon pidanuks kõigepealt selgeks tegema, milline oli vaidlusalasel alal Lausanne'i rahulepingu sõlmimise ajal valitsenud *status quo*; seejärel uurima mõlema osapoole neid tegusid, mis on selle *status quo*'ga vastuolus, ja avalikustama need; informeerima nõukogu kõigist juhtumitest, mis võivad tulevikus kõnealust *status quo*'d muuta.³⁴ Näeme, et resolutsiooniga saavutas Amery 21. septembri noodis tahetu: nõukogu otsustas saata esindaja, kellel oli väga üldine uurimisülesanne. Rüştü, kes taotles

komisjonile palju rohkemat tööd töötavat uurimisülesannet, ning komisjoni juurde ka vaatlejaid, oli selge kaotaja.

25. septembril 1925 tegi Türgi pool avalikuks oma positsiooni komisjoni tööpiirkonna osas, andes mõista, et Rahvasteliidu esindaja saab uurimise läbi viia vaid lõuna pool Brüsseli joont: sellest põhja poole jääv ala polevat Mosuli dispuudiga seotud. Lisaks pandi ette, et nõukogu paluks missioonil uurida: a) Iraagi ametiisikute surveabinõusid Wirsén komisjonile Türgit pooldava (Mosuli provintsi Türgiga liitumist pooldava) tunnistuse andnute vastu; b) 1924. aastal türklaste vastu arvukalt kuritegusid toime pannud ja oma valitsuse vastu üles tõusnud nestoriaanide relvastamist ja julgustamist okupatsiooni ametivõimude poolt... ; c) Said³⁵ Taha ja Said Abdullahi relvastamist ja varustamist lõuna pool Brüsseli liini Türgi valvepostide ründamise eesmärgil, ning neile loa andmist kasutada liinist lõuna poole jäävat ala kui operatsioonide baasi ja varjupaika; d) 24. augustil Türgi vahiposti rünnanud „umbes viiesajase röövljõugu” formeerimist okupeeritud territooriumil; e) Türgi ohvitseride kinnivõtmist piirikordoneid ründavate „röövlite” poolt, ning Iraagi valitsuselt neile loa andmist vangide viimiseks lõuna poole Brüsseli joont... ; f) Suleymaniohi *sanjak*'i elanike jätkuvat tapmist ohust pommitamisega.³⁶ Need ettepanekud baseerusid Türgi 1925. aasta juuni, augusti ja septembri nootidel.³⁷ Laidoneri raportis pole neist analüüsitud ühtegi.

Lõpetuseks nõukogu lõpliku otsuse kujunemise tagamaadest Rahvasteliidu Genfis peetud 37. istungjärgul. Amery sõnul kuulsid tema ja Chamberlain, et Undén lootnud pärast Haagi (rahvusvahelise) kohtu seisukoha teadasaamist (otsus avaldati 21. novembril 1925) ikka veel, et liit võiks otsuse langetamise vastutusest pääseda, kui eksisteerinuks mingigi kahtlus kas otsuse aktsepteerimise suhtes brit-

³³ Al. 1934. a. perekonnanimi Aras. Tevfik Rüştü Aras (1883–1972) oli 1923–1939 Türgi välisminister.

³⁴ League of Nations Official Journal, 6th year, No. 10, October 1925, lk. 1383–1386.

³⁵ *Seyyid/sayyid*: inimene, kes on väljapaistev isikuomadustelt, varanduselt, soolt. Viimases tähenduses tarvita-takse seda sõna kõikjal islamimaailmas prohveti soost isikute kohta. İslâm Ansiklopedisi. 10. Cilt, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde kurulan bir heyet, lk. 541.

³⁶ Rouschdy Drummondile 25.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46751/25888.

³⁷ Dobbs Laidonerile 24.10.1925. LNA Secretariat R610/11/48921/25888.

tide poolt, sõltumata türklaste seisukohast, või inglaste kindla kohustuse suhtes võtta Iraagis mandaatvõimu vastutus maksimaalselt 25 aastaks, kindlustamaks vajadusel riigi stabiilsuse ja Rahvasteliidu liikmeks saamise. Ameryl õnnestunud alguses rootslasele tema mõlema ootuse osas pettumus valmistada ja tõendada detailselt, et nende leping Iraagiga „katvat võrreldava Prantsuse Süüria mandaadi iga punkti”. Selle ja Laidoneri raportiga paistnud kõik olevat hästi. Siis tulnud Austen ühel õhtul tema tuppa ja vajunud äärmises meeleheites tugitooli: Baldwin³⁸ rikkunud kõik ära. Peaministrile esitatud parlamendis lisaküsimus, millele vastates lükanud too avameelselt ümber arvamuse, kuna see sisaldavat vähe tõtt – et Suurbritannia olevat kohustatud võimaldama Iraagile 25 aastaks kaitset. Seejärel koostanud asumaade riigisekretär vastuse, mille peaminister oleks pidanud andma, ning palunud tollel otsekohe kinnitada, et öeldu tegelik eesmärk olnud just tema kirjutatu. Järgmisel hommikul läinud kaks ministrit Amery interpretatsiooni telegrammilise kinnitusega peaministri poolt nõukogu presidendi Scialoja ja Undéni juurde, nii õnnestunud neil Rahvasteliidu peakorteris tekkinud paanika vaigistada. Undén valmistanud ette provintsi jagamist pooldava raporti projekti. Quinones de Leon kirjutanud „palju andekama”, olemasolevat piiri toetava projekti, ta veennud ka oma uruguailasest kolleegi.

Nädala lõpul vastasid Amery ja Chamberlain alamkomitee küsimustele, Undén võttis Amerylt lubaduse, et ettepanud uus leping Iraagiga sõlmitakse kuue kuuga. 16. detsembril tehti nõukogu otsus teatavaks. Amery plaani anda assüürlastele väike piirkond mägedest, mis oli kunagi nende kodu, olevat eiratud. Laidoneri raporti tähtsuse kohta ütleb Amery, et see aitas Iraagi protsessis väga.³⁹

Amery antud lubaduse täitmisest: Rahvasteliidu nõukogu poolt nimetatud daatumil aktsepteeritud resolutsioon sisaldas Iraagi ja Türgi piirijoone kirjelduse kõrval muu hulgas ka nõuet Briti valitsusele esitada nõukogule uus leping Iraagiga,⁴⁰ mis kindlustanuks mandaadi režiimi jätkumise 25 aastaks. Mandaat lõppenuks Iraagi saamisel Rahvasteliidu liikmeks.⁴¹ 13. jaanuaril 1926 nõutud leping sõlmitigi.⁴²

Resümeerides võib öelda, et Suurbritannia ja Türgi polemiseerisid 1925. aasta septembris Rahvasteliidu nõukogule adresseeritud nootides kõige teravamalt kristlaste deportatsiooni toimumise üle samal kuu hakul. Noodivahetuse ajal kerkis nõukogu Mosuli küsimusega tegelevas alamkomitees üles küsimus õigusliku konsultatsiooni küsimisest Rahvusvahelise Õiguse Alaliselt Kohtult. Kui alamkomitee kavatsus pöörduda nimetatud kohtusse hakkas ilmet võtma, informeeris Briti impeeriumi asumaade riigisekretär Leo Amery 17. septembril välisasjade riigisekretäri Austen Chamberlaini plaanist mõjutada nõukogu ja avalikkust ajal, kui Haagi kohus vastab Rahvasteliidu pöördumisele, tõstatades nõukogus küsimuse Türgi vähemuste kohtlemisest Brüsseli liini lähedal. Teemaga pidi hakkama tegelema Rahvasteliidu sekretariaadi alla kuuluv vähemuste sektsioon. Ent hiljem muudab brittide asendusliige nõukogus meelt ja nõuab oma 21. septembril Rahvasteliidu peasekretärile läkitatud noodis, et uurida tuleb kahe osapoole piiririkumissüüdistusi, ja seda peab tegema Rahvasteliidu nõukogu esindaja. 24. septembril otsustaski nõukogu saata piirkonda oma esindaja. Ka Türgi esindaja oli samal istungil komisjoni moodustamisega nõus, ent mitmel tingimusel, mida nõukogu resolutsiooni sisse ei võetud. Brittidele meelepärase Rahvasteliidu nõukogu otsuse vastu oli septembris nimetatud organi

³⁸ Stanley Baldwin (1867–1947), Suurbritannia peaminister 1923–1924, 1924–1929, 1935–1937.

³⁹ L. Amery. *My Political Life. Volume Two. War and Peace 1914–1929*. London, 1953, lk. 329–331.

⁴⁰ Mandaadi sai Suurbritannia 25. aprillil 1920 San Remo konverentsil, Rahvasteliit kinnitas selle 24. juulil 1924, jõustus see aga 29. septembril 1923. Britid kohustusid mandaadi alusel looma iseseisva riigi oma valitsusega. A. Mentešašvili. *Irak v godó anglijskogo mandata*, Moskva, 1969, lk. 95–96.

⁴¹ League of Nations Official Journal, 7th year, No. 2, February 1926, lk. 192.

⁴² A. Mentešašvili. *Irak v godó anglijskogo mandata*. Moskva, 1969, lk. 165.

ja selle alamkomitee liige Ö. Undén, kes soovis Mosuli provintsi jagamist Iraagi ja Türgi vahel. Laidoneri komisjoni põhiraportil, ehkki see Amery sõnul aitas britte väga, ei olnud ometi Undéni veenmisel viimase ja otsustava argumendi kaalu. Selleks viimaseks argumentiks, mis pani rootslase nõustuma Mosuli provintsi määramisega Iraagile, oli Amery antud lubadus, et Suurbritannia sõlmib Iraagiga uue lepingu. Kõnealune leping, mille sõlmimise nõude hõlmas Rahvasteliidu nõukogu ka Mosuli piirivaidluse otsustanud resolutsiooni, sätestas, et britid jätkavad mandaatvõimu Iraagi üle kas 25 aastat või kuni Iraagi saamiseni Rahvasteliidu liikmeks. Rahvasteliidu mandaadi kehtimine 25 aasta jooksul oli ka üks tingimusi, mille täitmisel soovitas Wirséni komisjon määrata Mosuli provintsi Iraagile. Briti peaministrile S. Baldwinile nii pika mandaadi võtmise kohustus ei meeldinud, ent ta nõustus sellega Amery survele.

Kaldealased, nende suhteist türklaste ja kurdidega 1925. aasta septembri deportatsiooni kontekstis

Kõigepealt terminoloogiast. Mõiste „kaldealane” tõi 15. sajandil kasutusse Vatikan, tõstmaks esile Küprosel katoliikluse pöördunud ida kiriku liikmeid. Vahetevahel tarvitasid 18. sajandil seda terminit Āmidi (Diyarbakırı) katoliiklikud patriarhid, üldkasutusse tuli see aga pärast Mosuli patriarhaadi ühinemist Āmidi patriarhaadiga 1828. aastal.⁴³ Artikli viiteis esinevad kaldealase tähenduses sõnad „assüürlane-kaldealane”, „Goyani assüürlane”, „Goyani kaldealane”, „Goyani kristlane”, nestoriaani tähenduses „assüürlane”,

nii kaldealase kui ka nestoriaani tähenduses „assüürlane”, „idasüürlane”. Kahemõttelisuse vältimiseks tarvitatakse käesolevas artiklis terminit „assüürlane” vaid „nestoriaani” tähenduses, kaldealase ning nestoriaani tähenduses on aga kasutatud terminit „idasüürlane”.

Viimase Esimese maailmasõja eelse ülevaate tegi kaldea kirikust 1913. aastal kaldea preester Joseph Tfinkdji. Siis koosnes kaldea kirik Mosuli ja Bagdadi patriarhaalsest peapiiskopkonnast, Āmidi, Kirkūki, Seerti, Ūrmī'i peapiiskopkonnast, Aqrā, Amādiyā, Gāzartā, Mardīni, Salmasi, Sehnā, Zākhō ja Vāni piiskopkonnast. Ühtekokku elas neis 101 610 usklikku. Seda arvu peab D. Wilmshurst veidi liialdatuks, tema arvates olnud mainitud aastal kaldea kiriku liikmeskond 100 000 ümber.⁴⁴ Missuguseid piirkondi puudutas kaldealaste deporteerimine türklaste poolt 1925. aasta septembris ning palju elas seal kaldealasi või teisi? Laidoneri komisjoni lisaraportis on kirjas, et Zakho ja Bersivi põgenikelaagris olid põgenikud Alto, Baijo, Billo ja Merga külast, deporteeritud viidi aga Elki piirkonda.⁴⁵ Baijō, Bellōn, Bir Sivi, Margā ja Zākhō jäid Zākhō diötseesi.⁴⁶ Alto pidi paiknema, lähtudes tõi-kadest, et nimetatud küla on Gracey raporti kaardil lokaliseeritud Baziani naabrusse, D. Wilmshurstil on aga Bāziān Gāzartā diötseesi küla,⁴⁷ samuti Gāzartā diötseesis; Alto küla Wilmshurst ei maini. Zākhō ja Gāzartā piiskopkonnas elas 1913. aastal vastavalt 4880 ja 6400 kaldealasest usklikku. Elki asus Hakkari *sanjak*'is, kus elas 1900 283 090 elanikku, neist 146 550 kurdi, 97 040 idasüürlast, 16 550 türklast, 9500 armeenlast ja 4700 juuti; kaldealasi arvab autor idasüürlaste hulgas olnud tõenäoliselt mõne tuhande.⁴⁸ Seega võime öelda, et 1925. aasta septembri deportatsiooniga

⁴³ D. Wilmshurst. The Ecclesiastical Organisation of the Church of the East, 1318–1913. Louvain, 2000, lk. 4.

⁴⁴ D. Wilmshurst. The Ecclesiastical Organisation of the Church of the East, 1318–1913, lk. 363–364.

⁴⁵ League of Nations. Turco-Irak Frontier. Memorandum on the Enquiry conducted by MM. Ortega-Núñez, Markus and Charrère into the Deportation of Christians in the Neighbourhood of the Brussels Line. London, 1925, lk. 2.

⁴⁶ D. Wilmshurst. The Ecclesiastical Organisation of the Church of the East, 1318–1913, lk. 109.

⁴⁷ Friends of Armenia. Report on Turkish Deportation of Christians from Mosul in the Iraq Area by A British Eye-witness Capt. Geo. F. Gracey, D.S.O. London. PRO.FO371/11470-E1274/228/65, l. 140; D. Wilmshurst. The Ecclesiastical Organisation of the Church of the East, 1318–1913, lk. 107.

⁴⁸ D. Wilmshurst. The Ecclesiastical Organisation of the Church of the East, 1318–1913, lk. 107, 109, 285, 370.

küditati ülnimetatud külade kaldealased ära oma diötseesidest tuumikalalt Hakkari *sanjak*'i, kus ei olnud nende tuumikala. Kuidas muutus kaldealaste arvukus pärast 1913. aastat? Paljud kaldea diötseesid kannatasid Esimese maailmasõja ajal „hirmsaid raskusi ja tagakiusamist”, 1928. aastal kuulus Idakirikute Koguduse (*Congregatio pro Ecclesia Orientali*) loodi 1917. a. Benedict XV poolt) andmeil kaldea kirikusse vähem kui 44 000 liiget. Zakho diötseesi ja Amadiya diötseesi suured inimkaotused jäid tänu põgenike voolule varjatuks. Zakho diötseesis elas siis 8000 usklikku, seevastu Gazarta diötseesi oli neid jäänud kõigest 1600.⁴⁹

Mitmes allikas (näiteks Briti nootides, Dobbsi kokkuvõttes) viidatakse 1925. aasta septembris küditatuile kui Goyani kristlastele. Millised kaldealaste külad Goyani piirkonnas asusid? Oma monograafias nimetab Wilmshurst Goyani piirkonna küladena Baijō, Beidari, Bellōni, Bir Sivi, Eqrōri, Esnāhi, Margā, Sharaneshi ja Yardā küla. Kõik need, välja arvatud Eqrōr, olid 1913. aastal ka Zākhō diötseesi idasüürlaste kogukonnad, piirkonnas polevat olnud ühtki nestoriaanide küla.⁵⁰ Järelikult asus Goyani piirkonnas 1913. aastal kaheksa kaldealaste küla. Mis puudutab Eqrōri, siis seal võinud idasüürlaste kogukond eksisteerida veel 19. sajandil.⁵¹

Wirséni komisjon pidas madalmaal elavate kaldealaste kultuuri, kuivõrd need puutuvat sagedamini kokku haritud linnaelanikega, enam arenenuks kui nestoriaanide kultuuri.

Tasandiku kaldealaste külad olevat oma puhuse tõttu kergesti eristatavad araabia, kurdi ja türki küladest.⁵²

Kaldealaste ja türklaste suheteist saame aimu, käsitledes septembrideportatsiooni põhjuseid. Kahjuks on meie teadmised selles vallas seniajani pealiskaudsed, põhinedes vaid ühe poole allikail. Deportatsioonini viinud protsess hakkas kujunema 1925. aasta alguses. Dobbsi kokkuvõtte järgi pöördusid Goyani kristlased (Wirséni) komisjoni poole palvega arvata nende külad Iraagi koosseisu. Seejärel hakanud türklased, oletatavasti kristlaste karistamiseks, neid kohtlema äärmise karmusega. Aprillist juulini leidis suurel arvul mainitud ala põgenikke türklaste kohtlemise eest varjupaiga Brüsseli liinist lõunas.⁵³ Ent tõsisem seis veel ees. Nähtavasti ei pidanud ühe kõrge Türki sõjaväelase närvid pingeolukorras vastu ja ta otsustas – saamata kõrgemalt poolt vastavat korraldust – kaldealased piiri lähedusest põhja poole deporteerida. Niisugusest stsenaariumist annab tunnistust Suurbritannia Istanbuli suursaadiku ettekanne, milles teavitatakse, et deportatsiooni taga võis olla vaid ühe kindrali, Mursel Pasha⁵⁴ spontaanne energia ja metsikus.⁵⁵ Kes see mees oli? 31. oktoobril 1925 ilmunud *The Times* vahendab Türki ajalehtede hiljutist teadet Kurdistanis kõrgel kohal oleva Mursel Pasha saabumisest Ankarasse, too võivat olla samanimeline ratsaväekomandör, keda 1918. aastal süüdistati Türki Kaukaasia invasiooni käigus toime pandud metsikustes. Ajalehe hinnangul oli võimalik, et ta kutsuti valitsusele seletuste andmiseks.⁵⁶ Gracey arva-

⁴⁹ http://wn.com/Post-1913_Dioceses_of_the_Church_of_the_East (15.02.2011)

⁵⁰ D. Wilmshurst. *The Ecclesiastical Organisation of the Church of the East, 1318–1913*, lk. 108–109, 849.

⁵¹ D. Wilmshurst. *The Ecclesiastical Organisation of the Church of the East, 1318–1913*, lk. 121.

⁵² League of Nations. *Question of the Frontier Between Turkey and Iraq*, lk. 53. LNA Secretariat R607/11/45571/25888.

⁵³ Dobbs Laidonerile 24.10.1925. LNA Secretariat R610/11/48921/25888.

⁵⁴ *Paşa*: kuni viimase ajani lääneturkide poolt tarvitatud ja Osmani riigist eraldunud moslemiriikides (Egiptus, Iraak, Süüria) ikka veel kasutatav kõrgeim ametlik tiitel. *İslâm Ansiklopedisi*. 9. Cilt. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi: A. Adivar, R. Arat, A. Ateş, İ. Kafesoğlu, T. Yazıcı, lk. 526.

⁵⁵ Hoare Chamberlainile 11.08.1926. (Suurbritannia Istanbuli saadiku Sir R. Lindsay) 1925. aasta aruanne Türki kohta. PRO.FO371/11556-E4798/4798/44, l. 277.

⁵⁶ *The Times*, 31.10.1925. PRO.FO371/10822-E6843/2/65, l. 160. Kaukaasias teeninud sõjaväelane Mursel Bakü (1881–1945) oli seal Kaukaasia islamiarmee üks juhte armeenlastest dašnakkidelt ja bolševikelt Bakuu vallutamisel (1918) ja Türki iseseisvuslaste üks juhte kreeklastelt Izmiri vallutamisel (1922). Hiljem pidasid inglased ta kinni ja saatsid asumisele Maltale.

tes üritasid türklased deportatsiooniga saada kristlased piirkonnast välja, et informatsioon Türgi vägede liikumise kohta ei lekiks Iraaki ja sealt Euroopasse; toltlustada kristlaste teravilja ja karja abil kohalolevaid ja juurde-toodavaid üksusi, leevendamaks armees juba levima hakanud rahulolematust.⁵⁷ Deporteeritavale öeldi muidugi muud. Ortega-Núñezi, Markuse, Charrère'i raporti järgi deklareeris Türgi ohvitser: peagi puhkeb nende ja brittide vahel sõda ning kuna kristlaste külad paiknevad ajutisel piiril, võivad nende elanikud vaenutegevuse käigus emma-kumma süül oma otsa leida; seetõttu on elanikele parem, kui nad ohutsoonist eemaldatakse, ja Türgi valitsus otsustaski seda teha.⁵⁸

Millised suhted olid kaldealastel kurdidega? Wirséni komisjoni raporti järgi saavad kurdid kõikidest muslimi rassidest kristlastega kõige paremini läbi.⁵⁹ Vahetult enne deportatsiooni keeldunud kurdide *Agha*'d⁶⁰ täitmast Türgi ametivõimudelt saadud korraldust tappa kõik oma külade kristlased, seetõttu lastud mõni neist maha. Kurdid avaldanud Türgi ametiisikuile protesti ka deportatsioonide ajal, ent mitte humanitaarsetest kaalutlustest, vaid tööjõust ilmajäämise tõttu.⁶¹ Järelikult käsitlesid kurdide juhid kaldealaste äraviimist kui türklaste rünnakut oma varale. Kurdide suhtumist kaldealastesse viimaste küüditamise ja põgenemise ajal on analüüsitud tagapool.

Lõpetuseks lühidalt kurdide ja türklaste

läbisaamisest enne kristlaste deporteerimist. 1925. aasta aprillis olid türklased maha surunud 1925. aasta veebruaris alanud, kalifaadi taastamist taotlenud *Shaykh*⁶² Saidi ülestõusu. Kurdide vastupanu vältas, osaliselt ülestõusu mahasurumisele järgnenud repressioonide tõttu, nii järelejäänud aasta kui ka suure osa järgmisest. 1925. aasta aprillis palusid Goyani kurdid Rahvasteliidu komisjonilt võimaluse korral enda arvamist Briti sfääri (mandaatalale) kuuluvaiks. Juunis algas neil võitlus türklastega ja kuu hiljem otsisid nii nemad kui ka naabrist Shirnaki hõim varjupaika Iraagis.⁶³ Järelikult ei olnud kurdide läbisaamine türklastega hea juba enne kristlaste küüditamist. Suhted olid hakanud teravnema kurdide vastuseisust kalifaadi kaotamisele Türgis (1924). Vastuseis oli arenenud ülestõusuks, mis maha suruti.

Taustateadmisi Laidoneri komisjoni tegevusest

24. septembril 1925 võttis Rahvasteliidu nõukogu vastu otsuse saata Türgi-Iraagi vahelisele Brüsseli joonele Rahvasteliidu esindaja, kes hoiaks nõukogu kohapealse olukorraga kursis. 28. septembril nimetati esindajaks kindral J. Laidoner. Tema assistentideks määrati kolonelleitnant R. Jac ja M. E. Ortega-Núñez, sekretärideks H. Markus⁶⁴ ja M. E. Charrère. 9. oktoobril 1925 kohtusid Laidoner, tema

⁵⁷ Friends of Armenia. Report on Turkish Deportation of Christians from Mosul in the Iraq Area... PRO. FO371/11470-E1274/228/65, l. 144.

⁵⁸ League of Nations. Turco-Irak Frontier, lk. 3.

⁵⁹ League of Nations. Question of the Frontier Between Turkey and Iraq, lk. 47. LNA Secretariat R607/11/45571/25888.

⁶⁰ *Aga*: tähendab osmani keeles juhti, väljapaistvat inimest, mõnikord suurmaamanikku. İslâm Ansiklopedisi. 1. Cilt. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde kurulan bir heyet, lk. 146.

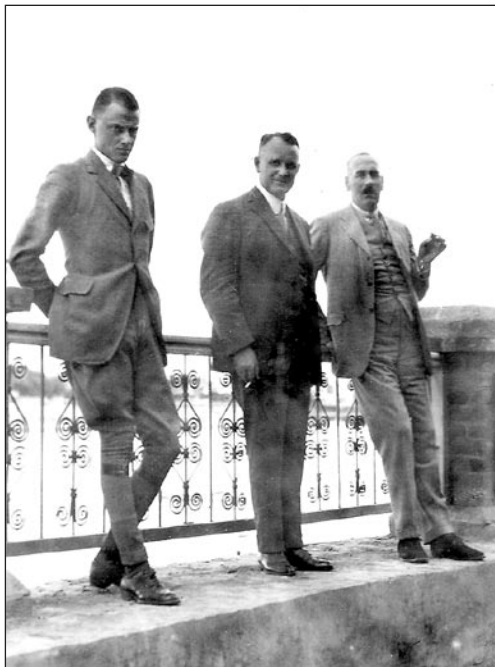
⁶¹ League of Nations. Turco-Irak Frontier, lk. 5.

⁶² *Şeyh, şayh*: vanuse märkidega, vanem kui 50-aastane; vana (lapse)vanem; *şayh*: suguharu, perekonnapea. İslâm Ansiklopedisi. 11. Cilt. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi: A. Adıvar, R. Arat, A. Ateş, T. Yazıcı, S. Buluç, F. İşıltan, N. Çetin, A. Karahan, O. Köprülü, lk. 461.

⁶³ D. McDowall. A Modern History of the Kurds. London, New York, 2005, lk. 194–196, 198.

⁶⁴ On väidetud (V. Made. Külalisena maailmapoliitikas. Eesti ja Rahvasteliit 1919–1946. Tartu, 1999, lk. 234), et H. Markus sai J. Laidoneri sekretäriks, sest oli tollal ainuke türgi keele oskaja Eestis. Tegelikult oskas türgi keelt ka „mõned aastad Türgimaal veetnud” dr. M. Liin, kes tunnistas seda („... keele valdamise tõttu oli võimalik tema ellu sügavamale tungida.”) Eesti Türgi-poolse tunnustamise puhuks kirjutatud ajaleheartiklis (Vaba Maa, nr. 24, 30.01.1924). Samal aastal tervitas ta Tallinna sadamas türgi keeles ka Helsingist maavõistlusele saabunud Türgi jalgpallimeeskonda (Vaba Maa, nr. 138, 19.06.1924).

assistendid ja sekretärid Pariisis Hispaania saatkonnas Rahvasteliidu peasekretäri M. J. Avenoli ning Rahvasteliidu nõukogu alamkomitee kolme liikmega. Alamkomitee informeeris lähetatavaid, et Türgi valitsus on keeldunud lubamast nõukogu esindajat liinist põhja poole, seetõttu on neil võimalik viibida vaid sellest lõuna pool. Eesmärgiga hoida ära ajutisel piiril valitseva olukorra halvenemine anti kindralile vabadus loobuda varasemate piiriintsidentide täiendavast uurimisest juhul, kui ta peab neid tähtsusetuiks. Komisjon jõudis Marseilles'i ja Beirut kaudu 26. oktoobril 1925 Bagdadi, kus kohtuti Briti ja Iraagi ametiisikutega. Briti ülemkomissar Iraagis Sir Henry Dobbs, andis komisjoni käsutusse kogu kirjavahetuse ja teised dokumendid, mis olid seotud Brüsseli liinil juhtunud intsidentidega, koos brittide vastustega Türgi valitsuse protestidele. Pärast dokumentide uurimist ja Briti ülemkomissari seletuste kuulamist sõitis komisjon edasi Mosulisse, kus uuriti juhtumeid, millele olid 1925. aasta septembris toimunud Rahvasteliidu nõukogu istungil tähelepanu juhtinud Suurbritannia ja Türgi esindajad. Sihiga saada intsidentidest selge ettekujutus otsustas Laidoner sõita koos kõikide oma abilistega Zakhosse ning sealt Brüsseli joonest vahetult lõunas asuvasse kohtadesse. See reis vältas 6.–13. novembrini. Koos kolonelleitnant Jac'iga tehti piki ajutist piiri 5. ja 17. novembril ka kaks lendu. Zakho piirkonnas küsitles Laidoner kristlastest põgenikke; arvates, et põgenikega seonduv on arvestatava tõsidusega, instrueeris ta oma assistenti Ortegat ning mõlemat sekretäri läbi viima põhjalikku küsitlust. Kindral saatis 3. ja 16. novembril Rahvasteliidu peasekretärile ka kaks telegrammi. Põhiraport valmis 23. novembril.⁶⁵ See kanti ette Rahvasteliidu nõukogu 37. istungjärgu 7. istungil 10. detsembril 1925.⁶⁶ Lisaraport lähetati Drummondile 14. detsembril 1925.⁶⁷

J. Laidoner ja Sir Henry Dobbs, Briti ülemkomissar Iraagis (parempoolseim) Briti residentsis Tigrise kaldal Bagdadis. Allikas: Eesti Sõjamuuseum

Põhiraportis on piiriintsidentid klassifitseeritud järgmiselt: a) ühe osapoole kaebused, et teine osapool on teda süüdistanud suguharujuhtide ja külavanemate abistamises oma tsooni rahuliku elanikkonna vastaste rünnakute ja reidide organiseerimisel; b) Brüsseli liinist lõuna poole jäävate külade okupeerimine Türgi vahipostidega ja inspekteerimine militaarpatrullide poolt; c) Türgi valitsuse protestid lendude kohta, mida Briti lennuvägi on teostanud üle liinist põhja poole jäävate alade; d) kristlaste deporteerimine ajutisest piirist põhja pool ja suure arvu põgenike saabumine Iraaki.

Suguharude vastastikuseid reide seletati erinevates kohtades kergesti ületatava ajutise piiriga. Türgi vahipostide paigutamise ja patrullide saatmise Brüsseli liinist lõu-

⁶⁵ League of Nations. Report to the Council of the League of Nations By General F. Laidoner on the Situation in the Locality of the Provisional Line of the Frontier between Turkey and Irak fixed at Brussels on October 29, 1924. London, 1925, lk. 2–7.

⁶⁶ League of Nations Official Journal, 7th year, No. 2, February 1926, lk. 107, 145.

⁶⁷ Laidoner Drummondile 14.12.1925. LNA Secretariat R609/11/48378/25888.

nasse tinginud vähemalt Nuzuri piirkonna osas kaartide ebatäpsus. Väidetavaid lennurikkumisi põhjendati oletusega, et türklased võisid pidada külasid, mille kohal Briti lennukid olid sagedasti lennanud, Brüsseli liinist põhja pool asuvaiks. Kristlaste deporteerimisega seoses konstateeriti, et tegemist oli massideportatsiooniga, juhtunu olevat senistest intsidentidest tähtsaim.⁶⁸

Lisaraport põhineb 8.–11. novembrini 1925 läbi viidud kristlastest põgenike küsitlemise tulemustel. Iraagi Zakho ja Bersivi põgenikelaagrisse jõudnud olid Türgist, Alto, Baijo, Billo ja Merga külast pärit kaldealased. Kokku viibis mainitud laagreis üle 3000 põgeniku. Deporteeritute täpset arvu, nagu ka deportatsiooni ajal ja järel surnute hulka ei saadud Türgi valitsuse poolse informatsiooni puudumisel kindlaks teha. Detailselt on kirjeldatud külaelanike kohtlemist Türgi sõdurite poolt enne küüditamist ja selle ajal, tähelepanu on pööratud ka kurdide ja kristlaste suheteile.

Türgi sõdurid hakanud nimetatud külasid järjest sagedamini väisama alates märtsist, pärast [Wirséni] uurimiskomisjoni lahkumist Mosulist. Algul nõudnud nad raha, hiljem ka lambaid, jahu, võid ja naisi. Septembri alguses piiranud sõdurid külad sisse. Elanikud rivistatud üles ja neid teavitatud eelseisva deportatsiooni põhjustest. Seejärel moodustatud marsikolonid ja asutud teele. Kellelgi polevat lubatud midagi kaasa võtta. Teekond deportatsiooni sihtpunkti Elkisse väldanud 6–10 päeva, selle aja jooksul polevat konvoeeritavaid toidetud. Mitmed väsimuse, nälja ja janu tõttu kokku langenud tapetud kohe. Iraaki põgenemiseks antud sõdureile enamasti kullatükk või kaks. Enne deportatsiooni saanud kurdi *Agha*'d türklastelt käsu tappa kõik kristlased, ent keeldunud käsku täitmast. Seetõttu lastud mitu *Agha*'d maha, mõni *Agha* põgenenud Iraaki. Reeglina polevat kurdid kristlasi väärkohelnud, mitmel juhul viimaseid isegi julgustatud ja kaitstud Iraaki põgenemisel.⁶⁹

Laidoneri komisjoni aruannete retseptsioonist seoses kindrali tegevusega Iraagis. Peamistest viidatud käsitlustest ja nende usaldusväärsusest

Politiiliste otsustajate ja uurijate arvamusi komisjoni aruannete kohta

Rahvasteliidu nõukogu president (M. Vittorio Scialoja) tänas nõukogu 10. detsembril 1925 toimunud istungil kindral Laidoneri väga selge raporti eest.⁷⁰ Kuus päeva hiljem avaldas Rahvasteliidu nõukogu Suurbritannia esindaja L. Amery nimetatud organi istungil, millel langetati otsus anda Mosuli provints Iraagile, tänu Briti valitsusele, Rahvasteliidu nõukogule ja komisjonile, kelle raportil nõukogu otsus põhines „kindral Laidonerile ja tema komisjoni liikmeile, kelle uuringud on päevavalgele toonud peateemaga assotsieeruvad faktid, kogu selle vaeva eest, mida nad on näinud nende ees seisnud tähtsa ja raske probleemi vaagimisel”. Kindrali komisjoni

raportis olevat esile toodud Goyani kaldealaste õnnetu saatus.⁷¹ Oma memuaarides sedastab Amery: „Tema raport, mis kinnitas kogu minuni jõudnud halba informatsiooni, saabus just enne assamblee taaskogunemist detsembris ja aitas Iraagi protsessis väga.”⁷²

Lord Parmoor ja vikont Cecil diskuteerisid raporti tähtsuse üle 21. detsembril 1925 Briti parlamendi ülemkoja istungil. Lord vahendas saadikuile raporti peamised järeldused, tõdedes, et „nonde deporteerimiste ajalugu on väga hirmuäratav lugeda, keegi ei kahtle õudustes, millele Laidoner viitab”. Vikont ei nõustunud lordi hinnanguga, et raport on tähtis, tema sõnul ei kuulunud arutlemine selle

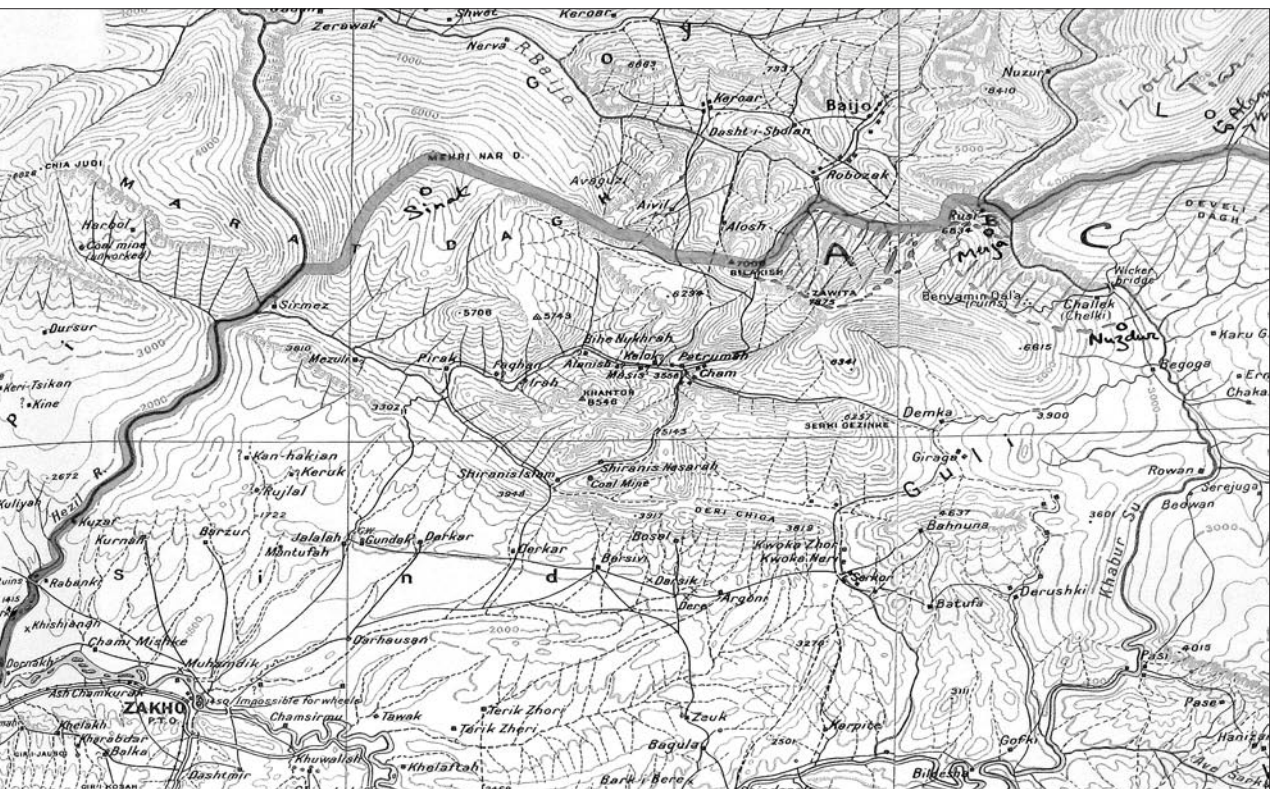
⁶⁸ League of Nations. Report to the Council of the League of Nations By General F. Laidoner, lk. 3–6.

⁶⁹ League of Nations. Turco-Irak Frontier, lk. 2–8.

⁷⁰ League of Nations Official Journal, 7th year, No. 2, February 1926, lk. 145.

⁷¹ League of Nations Official Journal, 7th year, No. 2, February 1926, lk. 192–193.

⁷² L. Amery. My Political Life. Volume Two. War and Peace 1914–1929, lk. 329.

Türgi-Iraagi piiri demarkeeritud komisjoni töökaart (1927). Repro

üle, mis toimub piirkonnas, kust põgenikud on tulnud, nende kompetentsi. Küll aga olevat küsimus, mis võib juhtuda, kui inglased hülga- vad vastutuse nende poolt administreeritava piirkonna eest. Vikontil avanenud võimalus vestleda Laidoneriga pärast seda, kui too oli oma raporti kirjutanud. Kindral kiitnud inglaste mandaatalalalitsevaid stabiilseid ja rahulikke tingimusi, isegi kõrgeimad ametiis- kud võivat ringi liikuda relvastatud ihukaitse või politseita, seda ei esinevat alati isegi roh- kem tsiviliseeritud riikides. Inglise lahkumise korral polevat Laidoneri sõnul 60–90 000 ini- mest nõus edasi Iraaki jääma.⁷³

Ühendkuningriigi välisministeeriumi kõr- gete ametnike memodes antakse hinnang Laidoneri poolt 16. novembril 1925 Rahvas- teliidu nõukogule saadetud telegrammide ja

selle eeldatavale mõjule, samuti tagasiva- tavalt põhiraporti mõjule. Randel kirjutab: „Kindral Laidoner kinnitab kogu meie infor- matsiooni, ja telegramm on just see, mida me lootsime. Sellel peaks olema piisav efekt.” Spring Rice’i arvates on (telegrammi näol) tegemist hea raportiga.⁷⁴ Ühenduses põhira- porti kriitikaga Türgi peaministri poolt nen- dib sama ametnik: „Mitte miski, mida İsmet Pasha või keegi teine türklane võib öelda, ei saa mõjutada suurt muljet, mille jättis Laido- neri raport Genfis.”⁷⁵ Briti endine kõrgeim komissar ja kindralkonsul Iraagis (1923–1929) Sir Henry Dobbs arvas juba erus olles, et Lai- doner „väljendas oma otsuse tähelepanuväärt erapooletus ettekandes, mida avameelselt tunnistasid mõlemad tulitsevad pooled. Tema ettekanne mõjutas tugevasti Rahvaste Liidu

⁷³ Väljavõtte debatist Briti Lordide Kojas Mosuli küsimuses 21.12.1925. PRO.FO371/10826-E8055/32/65, l. 287, 290.

⁷⁴ Randeli, Spring-Rice’i memod 23.11.1925. PRO.FO371/10822-E7182/2/65, l. 200.

⁷⁵ Spring-Rice’i memo 22.12.1925. PRO.FO371/10826-E 7919/32/65, l. 250.

otsust 1925. a. detsembrikuul – anda Mossoul Iraagile!”⁷⁶ Türgi esindajad pole ei põhi- ega lisaraporti erapooletust kunagi tunnistanud.

Türgi peaminister İsmet (İnönü) käsitles põhiraportit 12. detsembril 1925 Türgi parlamendis, kommenteerides saadik Abdülkadiri palvel sise- ja välispoliitilisi sündmusi. Valitsusjuht vahendab raporti sisu ja kritiseerib seda, tuginedes Türgi poolt Rahvasteliidule esitatud nootidele. Raporti nelja uurimisvaldkonnaga seonduv kriitika on järgmine: 1) Türgi kaebas rahvauksuste rünnakute üle oma sõjaväele, neid rünnakuid ei tinginud suguharude juhtide vastuolud; 2) Nevzuri küla ei asu mitte Brüsseli loonest lõuna, vaid põhja pool; 3) raporti oletus, et türklased on viidanud lennukitele, mis on lennanud üle protestis mainitud inglaste külade, ei ole õige; pole uuritud Mirge intsidenti; 4) kristlaste deporteerimine seisnes selles, et nestoriaanid, kes olid oma kodumaa vastu välja astunud, põgenesid seadusliku jälitamise eest Brüsseli liinist lõuna poole. Lisaks arvustab valitsusjuht, et uuritud on vaid osa protestidest; raportist ei selgu, kas Inglise ja Iraagi ametnikud kergendasid või raskendasid komisjoni tööd; pole käsitletud probleemide kujunemist; Laidoner, käimata liinist põhja, ei lasknud neil ettekandele alla kirjutada. Peaministri üldhinnang: „Näitasin, et kindral Laidoneri kristlaste pagendamise vormis koostatud raportis on eriti eesmärgiks seatud poliitiline aspekt.”⁷⁷ Brittide Istanbuli suursaadiku R. Lindsay arvates oli İsmeti väga kõrvalepõiklevaid argumente kokku võtta äärmiselt raske ja

võib-olla ka ebavajalik. Kõige märkimisväärsemaks pidas saadik kõne üldist tooni, see olevat olnud selgelt allasurutud, peaminister olevat katsunud parlamenti veenda, et ta on teinud kõik, mida võis.⁷⁸ Vähemalt üks peaministri seisukoht on säilitanud aktuaalsuse ka hiljem: mitu Türgi autorit on viidanud Laidoneri komisjoni tegevust käsitledes tema tsitaadile: „Kui diplomaadid tahavad langetada Türgi-vastast poliitilist ja halba otsust, teevad nad enne kristlaste kohta propagandat. See on nüüd muutunud moeks.”⁷⁹

Välisminister Tevfik Rüştü (Aras) teatas 10. detsembril 1925 avaldatud kommünikees, et Türgi ei aktsepteeri raportit: Laidoner võtnud vaatamata sellele, et läinud uurima piirijuhtumeid, oma volitusi ületades päevakorda ka teised küsimused, seetõttu kutsuvat raport esile suurt hämmingut. 15. detsembril Rahvasteliidu peasekretärile lähetatud kirjas rõhutab välisminister, et Laidoneri poolt välja mõeldud lugusid ei saa omaks võtta – igauks teadvat, kes ässitab nestoriaane ja kaldealasi Türgi vastu. Laidoner kajastanud raportis inglaste õigustamiseks sündmusi, mis juhtunud enne Türgi Vabariigi asutamist, türklased polevat nende eest vastutavad.⁸⁰ Pahameelest on kantud ka T. Rüştü kiri, mille Türgi Stockholmi asjur Ali Haydar (Aktay)⁸¹ Eesti Stockholmi ametivennale E. Virgole ette luges: Laidoner süüdistas Türgi rahvast tööle mitte vastavates tapmistes ja tema süüdistused mõjusid Rahvasteliidule nii, et tehti Türgi õigusele mittevastav otsus.⁸²

Türgi Pariisi suursaadik Ali Fethi (Okyar)⁸³

⁷⁶ H. Dobbs. Ölgane kohtunik Iraagis. – Johan Laidoner. Kindralleitnant, Kaitseväge Ülemjuhataja Vabadussõjas. Mälestusi kaasaeglasilt. Tallinn, 1934, lk. 353–354.

⁷⁷ İsmeti vastus Abdülkadiri küsimusele 12.12.1925. – Türk Parlamento Tarihi. TBMM-II. Dönem. 1923–1927. II. Cilt. K. Öztürk, lk. 262, 266–272.

⁷⁸ Lindsay Chamberlainile, 15.12.1925. PRO.FO371/10826 -E7919/32/65, l. 252.

⁷⁹ İ. Kaymaz. Musul Sorunu, lk. 551; T. Kodal. Paylaşılmaayan Toprak. Türk Basınına Göre (1923–26) Musul Meselesi. İstanbul, 2005, lk. 359, M. Gönübol. Olaylarla Türk Dış Politikası. Ankara, 1967/1989, lk. 74.

⁸⁰ T. Kodal. Paylaşılmaayan Toprak. Türk Basınına Göre (1923–26) Musul Meselesi, lk. 358–360.

⁸¹ Perekonnanime Aktay sai Ali Haydar (1884–1942) 1934. a. E. Virgo on Haidar beid ekslikult tituleerinud Türgi saadikuks (ERA, f. 1621, n. 1, s. 29, l. 1), tema seisukohast on lähtunud ka V. Made (Küalisena maailmapoliitikas. Eesti ja Rahvasteliit 1919–1946, lk. 238). Tegelikult täitis Ali Haydar Stockholmis 1926–1927 Türgi asjuri kohuseid. B. Şimşir. Bizim Diplomatlar. Ankara, 1996, lk. 404.

⁸² Virgo Tõnissonile 08.01.1927. ERA, f. 1621, n. 1, s. 29, l. 1, 3.

⁸³ 1934. a. võttis Ali Fethi perekonnanime Okyar. Ali Fethi Okyar (1880–1943) oli 1925–1930 Türgi suursaadik Pariisis.

ütleb põhiraportiga seondult 14. detsembril 1925 Eesti Pariisi saadikule K. Pustale, et „nõndanimetatud põgenejad olid sõjariistus nastoriaanlased, keda meie poolt tagasi tõrjuti. Igakord, kui vaja on Türgi vastu Euroopas meeolu luua, siis kõneldakse „kristlaste” tagakiusamisest. Teie kindral on ühekülgselt informeeritud ja meie pidime ometi seda konstateerima!”⁸⁴ Suursaadik kordab Türgi peaministri kaks päeva varem väljendatud seisukohti.

Välismaiste, mitte-türgi autorite lähene-mistest komisjoni ettekandeile on kõige tähelepanuväärsem Martin Donohoe telegrammi-des koosnev brošüür „Jälle sõnuleletamatu türklane”. Autor märgib, et ta astub toime pandud metsikusi uurinud ja neid Laidoneri raportis kinnitanud Rahvasteliidu komisjoni liikmete jälgedes. Eelkäijate tehtu kohta arvas ta järgmist: „Ainus kriitika, mida ma Laidoneri dokumendi aadressil saan teha, on, et see puudutas küsimust ainult servati, ja seetõttu ei rääkinud oma lühidas ametlikus väljenduses maailmale halvimat, avaldades ainult poole tõest. Teiste sõnadega, Laidoneri raport on täpsuse mudel, ent kahetsusväärsel viisil puuduvad sellest olemuslikud detailid.” Tema enda eesmärk oli „oma parima suotlikkuse kohaselt läbi viia aus ja erapooletu uurimine, ainukese eesmärgiga jõuda tõeni”. Seatud sihi saavutamiseks vestles autor 1926. aasta jaanuari lõpus, veebruari alguses Zakho ja Bersevi laagris paarisaia põgenikuga, kelle hulgast valis lähemaks küsitlemiseks välja „ise kannatanud või teiste kannatusi vahetult pealt näinud”. Tunnistajate räägitust, samuti jutuaajamistest kurdide ja deportatsiooni teostanud Türgi 62. rügemendist deserteerinud sõduritega teavitas Donohoe kuues, ajavahemikul 29. jaanuarist 3.

veebruari 1926 saadetud telegrammis ja ühes dateerimata telegrammis ajalehe *The Daily Chronicle* lugejaid; telegrammid anti hiljem lugejate soovil välja eraldi trükisena.”⁸⁵

Minorsky toob välja komisjoni seisukohad, üht neist on ta ka dokumendipõhiselt analüüsinud. Väide, et kristlastest elanikkond polnud üldiselt kurdide poolt väärkoheldud, nood katsunud kristlasi surve eest isegi kaitsta, on tema arvates omapärane. Siiski leiab ta sellele kinnitust Wirséni komisjoni aruande kahest tsitaadist.⁸⁶

Ülejäänud autorid on rahuldunud ettekannete väidete tutvustamise-mõtestamisega. Piirdugem siinkohal üldhinnangute vahendamisega. Spencer märgib, et kindral Laidoneri Rahvasteliidu nõukogule kirjutatud raport oli Mosuli otsuse lõplikul langetamisel arvatavasti kõige suurema kaaluga. Peale kristlaste deporteerimisse puutuva polevat raporti üldjärel-dused nõukogule varem teada olnud informatsioonile midagi lisanud.⁸⁷ Berriedale Keithi arvates leidis raportöör tõendeid Brüsseli liini ja Suurbritannia poolt nõutud piiri⁸⁸ vahel Türgi jõudude teostatud deportatsioonide kohta... Seetõttu saavutanud nõukogu vajaliku üksmeele ja otsustanud, et piiriiks jääb Brüsseli liin.⁸⁹ Hussain nimetab kristlaste deporteerimise uurimust detailseks ja objektiivseks.⁹⁰ Mentešašvili tõdeb, et komisjon kogus tõendeid Mosuli provintsis varjunud põgenike kohta, kinnitades peamiselt Goyani piirkonna assüürlaste hävitamist ja külade mahapõletamist. Novembri keskel olnud põgenikke 8000 ja nende vool jätkunud. Teise komisjoni raport omanud Rahvasteliidu lõplikule otsusele tähelepanuväärset mõju.⁹¹ Põgenike arvu ja külade mahapõletamise osas autor eksib, seda näitab võrdlus komisjoni aruannetega. Lloyd, kes

⁸⁴ Pusta välisministrile 16.12.1925 ERA, f. 957, n. 12, s. 695, l. 200–201.

⁸⁵ The Unspeakable Turk Again, PRO.FO371/11470-E1492/228/65, l. 163–175.

⁸⁶ V. Minorsky. The Mosul Question, lk. 23.

⁸⁷ W. Spencer. The Mosul Question in International Relations, lk. 109, 157.

⁸⁸ Istanbulis toimunud läbirääkimistel nõudis Suurbritannia 19. mail 1924 Türgilt nestoriaanidele osa Hakkari provintsi. İ. Kaymaz. Musul Sorunu, lk. 355. Nii olnuks Türgi lõunapiiriks nõutud ala põhjapiir.

⁸⁹ A. Berriedale Keith. The League of Nations and Mosul. – Journal of Comparative Legislation and International Law. Third Series, Vol. 8, No 1, 1926, lk. 47.

⁹⁰ F. Hussain. The Mosul Problem. A Study in Anglo-Iraqi-Turkish Diplomacy and Public Opinion. Bagdad, 1955, lk. 170.

⁹¹ A. Mentešašvili. Irak v godó anglijskogo mandata, lk. 162.

vaatleb põhiraportit vaid Türgi-Iraagi ajutise piiri täpsustamise raames, näeb selle panusena Nuzuri küla asukoha lokaliseerimist lõuna pool Brüsseli joont.⁹²

Türgi autoreist on põhi- ja lisaraportit kõige põhjalikumalt käsitlenud İhsan Kaymaz. Komisjoni nelja uurimisvaldkonna väidete kriitika on autoril järgmine: a) pike-mata lükatud tagasi Türgi protestide põhiväited, mille kohaselt olid Iraagi suguharude Türgi piiri ülesed reidid korraldatud *Seyit Taha* moodustatud relvastatud jõukude ja inglaste juhitud relvastatud assüürlaste gruppide poolt; b) piirkonnas elavate kurdide ja kristlaste vahel väga pikki aastaid valitsenud vaen olevat ajalooline tõde; c) komisjonini jõudnud raportid, mille alusel esitati teave kurdide suhte kohta türklaste ja kristlastega, on Dobbsi poolt Laidonerile antud valeteadmised. Üldhinnang kõlab: „Kahtlemata pandi raport nii põrutavas keeles kirja vajaliku mõju jätmiseks vaid kristlastest koosneva (*erandina määrgib Kaymaz ära Jaapani esindaja – T. T.*) nõukogu liikmetele.”⁹³ Autor eksib vähemalt kahel korral Johan Laidoneri biograafiasse puutuvast. Tema järgi sõdis kindral Esimese maailmasõja ajal Tsaari-Venemaa relvajõududes Idarindel teenistushvitserina Osmanite armee vastu, tundis piirkonda ja tõenäoliselt ka nestoriaane ja kaldealasi hästi ning võib-olla võttis koguni osa nende muslimite vastu ülesässitamisest ja organiseerimisest.⁹⁴

Tegelikult viidi Laidoner juba 1914. aasta juulis või augustis üle III Kaukaasia korpuse staapi ning selle korpusega läks ta peatselt Edelarindele⁹⁵, Osmanite riik astus aga sõtta alles 30. oktoobril 1914. Toetu-

des Mentešašvili monograafiale, rändasid assüürlased talveks elatist teenima – punuti korve, osutati veoteenust, tegeldi väikekaubandusega – Haleppi, Taga-Kaukaasiasse, Mosulisse. Kevadeks pöördusid nad põlluharimiseks jälle koju tagasi.⁹⁶ Kas aga Laidoner Taga-Kaukaasias talvituvaid assüürlasi tööpoolest tunda õppis ja muslimite vastu üles ässitas, ei ole tõendite puudusel võimalik ütelda. Veel väidab Türgi uurija: kuivõrd Laidoner, tšehhi polkovnik Zac, hispaanlane Ortega-Núñez olid, nõndasamuti kui kaldealasedki, katoliiklased, ja arvestades ka katoliiku kiriku tegevust regioonis, ei moodustatud komisjoni juhuslikult.⁹⁷ Siinkohal nendime, et Vene sõjaväe teenistuslehe järgi oli Laidoner usutunnistusel luterlane.⁹⁸ Lisaks loeb uurija komisjoni aruannetest välja kaks sedastust,⁹⁹ mida seal tegelikkuses ei eksisteeri.

Teised Türgi autorid piirduvad raportile üldhinnangu andmise või selle põgusa tutvustamisega. Gönlübolü sõnul teati raportis, et türklased käitusid Mosuli piirkonna kristlastega halvasti, olevat aru saada, et raport mõjutanud Rahvasteliitu langetama ühehäälselt Türgi vastast otsust.¹⁰⁰ „Türgi parlamendi ajaloo” kirjutatakse: „Samal ajal saadeti mõlemal pool Brüsseli piiri ilmnenu rikkumisi kohapeale vaatlema üks kindral. Türgi piiridesse Eesti kindralit ei lubatud. Lõpuks valmistas ta ette türklastevastase raporti. Komisjoni arvamusest lähtuvalt anti Brüsseli joonest lõuna poole jääv ala Rahvasteliidu 16. detsembril 1925 vastu võetud otsusega Iraagile.”¹⁰¹

Melek peab Laidoneri raportit negatiivseks, Rahvasteliidu Türgi-vastase otsuse üheks põhjuseks.¹⁰² Öke arvates ei saanud niisuguse

⁹² H. Lloyd. The Geography of the Mosul Boundary. – The Geographical Journal, Vol. 68, No. 2 1926, lk. 109.

⁹³ İ. Kaymaz. Musul Sorunu, lk. 547–550.

⁹⁴ İ. Kaymaz. Musul Sorunu, lk. 525.

⁹⁵ M. Öun. Teenistus Vene sõjaväes. – Kindral Johan Laidoner. Tallinn, 1999, lk. 23.

⁹⁶ A. Mentešašvili. Irak v godō anglijskogo mandata, lk. 221.

⁹⁷ İ. Kaymaz. Musul Sorunu, lk. 525–526.

⁹⁸ M. Öun. Teenistus Vene sõjaväes. – Kindral Johan Laidoner, lk. 26.

⁹⁹ „Nende põgenike arv oli ligikaudu 3000 ja nad olid kaldealased, kes polnud erinevalt nestoriaanidest türklaste vastu kunagi relva tõstnud”; raportis jutustatakse põrutavate väljenditega Siah ja Ziyareti küla elanikest, kellele said osaks kurvad sündmused. İ. Kaymaz. Musul Sorunu, lk. 548, 550.

¹⁰⁰ M. Gönlübol. Olaylarla Türk Dış Politikası, lk. 74.

¹⁰¹ Türk Parlamento Tarihi. TBMM-II. Dönem. 1923–1927. II. Cilt. K. Öztürk, lk. 262.

¹⁰² K. Melek. İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890–1926). İstanbul, 1983, lk. 49.

ettevalmistatud psühholoogilise atmosfääri tõttu (autor viitab Suurbritannia otsusele¹⁰³ avalikustada Rahvasteliidu nõukogu liikmeile oma välisministri ja Türgi Londoni saadiku Zekai 1925. aasta märtsis, aprillis peetud kirjavahetus, millest selgus, et Türgi soovib Mosuli küsimuse lahendada kahepoolsete läbirääkimiste teel) ja seetõttu, et Türgi ei olnud saatnud missiooniga oma vaatlejat, jättes Inglise-Iraagi ametiisikutele uurimise mõjutamiseks vabad käed, oodata, et kindrali „muljed” resulteerunuksid Ankara kasuks.¹⁰⁴ Uzgeli, Kürkçüoğlu üldistusel kirjutas Eesti kindral raportis, et Türgi on piirkonna kristlastega halvasti käitunud. Olulisim põhjus, miks Rahvasteliit otsustas Inglismaa kasuks, olnud see, et Türgi polnud Rahvasteliidu liige, samal ajal kui Suurbritannia oli selle kõige mõjukam liige. Põhjuste hulgas, mis Türgi positsiooni nõrgestasid, olid ka Eesti kindrali riiki mittelubamine ja kristlaste survestamise väite esiletõusmine.¹⁰⁵ Sipahioğlu järgi vihjati raportis üldjäreldestes, et Rahvasteliidu nõukogu peab otsuse langetamisel arvestama kristlaste küüditamist. Pögenikud olid autori arvates assüürlased.¹⁰⁶

Eesti autorite komisjoni ettekannete käsitlused eristuvad sisu tutvustamise põhjalikkuselt ja üldhinnangult. Põhjalikumad kirjutised on ka väga tunnustavad. Kõige täielikum ülevaade Johan Laidoneri missioonist ning raporteist pärineb Rahvasteliidu arhiivi dokumentide varal Ants Viirsalult. Isiklikku hinnangut

autor komisjoni järeldestele ei anna, on vaid osutanud Rahvasteliidu nõukogu esimehe (tegelikult presidendi) raportit selgust kiitvale arvamusele.¹⁰⁷ Artikkel on tähelepanuväärne, kuivõrd selles vaadeldakse Laidoneri missiooni Eesti avalikkuse jaoks esmakordselt dokumendipõhiselt. Siiski pole autor kasutanud võimalust sügavamaks analüüsiks. Oli ta ju sealsamas arhiivis märganud H. Dobbsi poolt Laidonerile üle antud dokumentatsiooni.¹⁰⁸ J. Laidoneri kaasaegseist on kindrali Rahvasteliidu missiooni kronoloogiat, uurimisvaldkondi ja -tulemusi kõige hõlmavamalt tutvustanud R. Tomberg. Autor väidab: „Kindral Laidoner'i erapooletut olukorra valgustamist hindasid nõukogu esimees ja Briti esindaja Amery tänuavaldusega tehtud töö eest, mis võimaldas nõukogul erapooletu ja õige otsuse tegemist.”¹⁰⁹ Siinkohal ei olda Rahvasteliidu nõukogu presidendi, Briti esindaja tunnustusõnade vahendamisel täpne, mõlemale viidatakse nimetatud alapeatüki alguses.

Muud selle artikli autorile teadaolevad komisjoni seisukohtade tutvustused¹¹⁰ on vähem põhjalikud. Kui rääkida veel üldhinnangust, siis tänapäeva Eesti autorid on pidanud komisjoni vaateid Suurbritanniat pooldavaiks. V. Made sõnul oli Laidoneri 10. detsembril 1925 Rahvasteliidus peetud ettekande sisu selgelt soodne Suurbritanniale.¹¹¹ Irene Lään ja Toomas Hiio on komisjoni raportit nimetanud soodsaks Suurbritanniale ja Iraagile.¹¹²

¹⁰³ Vastava otsuse langetas 13. novembril 1925 välisasjade riigisekretär Chamberlain, seda Rahvasteliidu nõukogu alamkomitee liikme Quinones de Leóni ettepanekul. İ. Kaymaz. Musul Sorunu, lk. 542.

¹⁰⁴ M. Öke. Musul-Kurdistan Sorunu 1918–26. İstanbul, 1995, lk. 286.

¹⁰⁵ İ. Uzgel, Ö. Kürkçüoğlu. İngiltere'yle İlişkiler. – Batı Avrupa'yla İlişkiler. – Türk Dış Politikası. Cilt 1: 1919–80. Baskın Oran, İstanbul, 2001, lk. 265.

¹⁰⁶ U. Sipahioğlu. The Mosul Question and Anglo-Turkish Relations, 1922–1926. Doctoral Dissertation. Cambridge University, 1995, lk. 235, 244.

¹⁰⁷ A. Viirsalu. Mosuli küsimus Rahvasteliidus ja kindral Laidoner. – Rahva Hääl, nr. 36–39, 14.02–17.02.1994.

¹⁰⁸ A. Viirsalu. Mosuli küsimus Rahvasteliidus ja kindral Laidoner. – Rahva Hääl, nr. 38, 16.02.1994.

¹⁰⁹ R. Tomberg. Eesti esindajana Rahvaste Liidus. – Johan Laidoner. Kindralleitnant, kaitseväge ülemjuhataja Vabadussõjas. Mälestusi kaasaegselt. Ühiselu, Tallinn, 1934, lk. 290.

¹¹⁰ V. Made. Külalisena maailmapoliitikas. Eesti ja Rahvasteliit 1919–1946. Tartu, 1999, lk. 236; V. Made. Laidoner Iraagis. Eesti Päevaleht, nr. 54, 6.03.2004; H. Walter. Laidoner + Mosul + Iraak + Inglismaa – Türgi = NAFTA. – Horisont 2004, nr. 2, <http://www.horisont.ee/>

¹¹¹ V. Made. Külalisena maailmapoliitikas. Eesti ja Rahvasteliit 1919–1946, lk. 236.

¹¹² I. Lään ja T. Hiio. Ühtekuuluvuse teel. Tallinn, 2008, lk. 8.

Kokkuvõttes on Rahvasteliidu nõukogu president, nimetatud organisatsiooni Suurbritannia asendusliige, kolm Suurbritannia tegevat ja üks endine võimukandja (Lordide Koja saadik, kaks välisministeeriumi ametnikku, endine Briti ülemkomissar Iraagis) hinnanud kindrali 16. novembril 1925 lähetatud telegrammi, missiooni üht või mõlemat ettekannet kas positiivselt või väga positiivselt. Üks Lordide Koja saadik aga (põhi)raportit tähtsaks ei pidanud, seades ühtlasi kahtluse alla komisjoni kompetentsuse ajutisest piirijoonest Türgi pool toimuva kajastamise suhtes. Seevastu Türgi pea- ja välisminister peavad põhiraportit vastavalt poliitiliselt motiveerituks, Türgile vastuvõtmatuks. Mitte-Türgi uurijad on reeglina ettekannete üldisest hindamisest hoidunud, ühise joonena rõhutatakse kristlaste deporteerimise teadvustamise mõju Rahvasteliidu nõukogu poolt langetatud otsusele anda Mosuli provints Iraagile. Hinnang raporti kristlaste deporteerimise osale on vastuoluline: esile on tõstetud nii selle detailsust kui ka väheseid olemuslikke detaile. Türgi autorid on arvanud, et raport on negatiivne, Ankara ja Türgi vastane, kavandatud Rahvasteliidu nõukogu kristlastest liikmete mõjutamiseks. Selles, et kristlaste deporteerimine mõjutas Rahvasteliitu langetama Türgi-vastast otsust, ühtib nende hoiak mitte-Türgi autorite omaga. Üllatav on mitme Türgi autori puhul korduv oletus: Laidoneri lubamine Brüsseli liinist põhja poole oleks avaldanud Türgi jaoks soodsat mõju esmalt raportile ja sealtkaudu juba Rahvasteliidu nõukogu otsusele. Eesti autorid on pidanud raportit Suurbritannia-meelseks, selles osas sarnanetakse Türgi autoritega.

Põhi- ja lisaraporti ja nende kriitika hindamisel kasutatud käsitlustest ja nende usaldusväärsusest

Põhiraporti kolme esimese uurimisvaldkonna (Türgi ja Iraagi suguharude reidid naaberriiki, Iraagi külade okupeerimine Türgi vägede poolt, Briti lennukite lennud

Türgi kohal) järeldusi on seni analüüsinud vaid Laidoneri komisjoni Iraagis-käigu aegne Türgi peaminister İnönü ja sama riigi tänapäeva uurija Kaymaz. Mõlemad on seda teinud lähtuvalt Türgi Rahvasteliidule esitatud nootidest. Mitte-Türgi autorite käsitlustes on piirdutud – kuivõrd need on ilmunud ajal, kui asjakohased arhiividokumendid ei olnud veel kättesaadavad – vaid põhiraporti vastavate osade tutvustamise-mõtestamisega. Seega oli põhiraporti kolme esimese uurimisvaldkonna väidete ja nende kriitika analüüsis võimalik toetuda vaid arhiivimaterjalidele. Kõige olulisemal määral leidis kasutamist *Sir* Henry Dobbsi Laidonerile määratud piirivahejuhtumite kokkuvõte: deklareeris ju Laidoner, et ta sai Brüsseli liinil juhtunud intsidentidega seonduva dokumentatsiooni just Briti ülemkomissarilt Iraagis.¹¹³ Dobbsi kokkuvõte hõlmab Laidonerile adresseeritud kirja, Lausanne'i rahulepingu 3. artikli refereeringut, piiriintsidentide tutvustust ja kaarti. Kirjas avaldatakse põhisõnumina lootust, et Laidoner uurib kristlaste deporteerimist võimalikult kiiresti – siis saab Euroopa kristlikelt kogukondadelt toetust küsida. Suurbritannia kaebused on Dobbsile saatnud Briti valitsus, Türgi kaebused ühes nende tegeliku olemuse tutvustusega on ta instruksioonide puudumisel lisanud ise – teadmata, kas Laidoner paneb ette neid uurida; Briti valitsuselt ei olnud mingeid juhtnööre. Piiriintsidentide tutvustuses antakse teada, et Türgi territooriumilt lähtunud agressioonijuhtumest on ära toodud viimase viie kuu omad, varasematel puuduvat seos Brüsseli liini loodud *status quo*'ga. See ajaline piirang ei kehtivat aga Türgi valitsuse süüdistuste puhul. Intsidendid on liigitatud neljaks: Brüsseli joone ületamine Türgi vägede poolt (üheteistkümne kohaga seonduvad kaebused); Türgi agentide tõttu või Türgi alalt ette võetud rünnakute tulemusel kahe riigi eraldusjoonest vahetult lõunas põhjustatud hõimurahurikkumised (kaebused kahe *Agha* ja ühe *Agha*'de grupi tegevuse üle, lisaks kolme intsidendi üle); Türgi-poolne, Goyani kristlaste deporteerimisega

¹¹³ League of Nations. Report to the Council of the League of Nations By General F. Laidoner, lk. 3.

kulmineerunud väärkohtlemine; Türgi väited *status quo* rikkumise kohta Briti või Iraagi valitsuse poolt (kaebused kaheksast noodist). Kaardil on ära näidatud Türgi vägede poolt Iraagis sisse seatud valvepostid (joon on alla tõmmatud Dershishile, Nežurile, Sinatile ja Sulile).¹¹⁴ Kas ülemkomissari aruanne on usaldusväärne allikas? Juba esmapilgul on näha, et Dobbsi kokkuvõte peegeldab eelkõige Suurbritannia seisukohti: inglased on uurimiseks valinud nii enda kui ka türklaste kaebused, viimaseid kommenteerinud, türklaste selgitustele aga kohta pole.

Analüüsigem kõnealust dokumenti nootide sisu vahendatuse adekvaatsuse aspektist. Kuivõrd Suurbritannia nootide sisu on selles esitatud üldistavalt, üksikutele nootidele viitamata, Türgi nootide sisu aga konkreetsete nootide väidetena, on võimalik analüüsida vaid Türgi väidete kajastatuse adekvaatsust. Selgub, et mitmel juhul on Türgi nootide sõnastust muudetud inglasi ja kurde paremas valguses näitavaks.¹¹⁵ Kas ülemkomissari vastustes Türgi nootidele ei ole üritatud näidata üht osapoolt õigena? Kui võtta võrdlusaluseks brittide luureraportite seisukohad, siis ei ole Dobbsi kokkuvõttes kirjapandu vale. Küll esineb ütlematajätmissi,¹¹⁶ mis kahtlemata raskendasid Laidoneril juhtunus selgusele jõudmist. Kui üldistada, siis vähendab Dobbsi aru-

ande usaldusväärsust a) kõikide tutvustatud kaebuste valik Suurbritannia riigi esindajate poolt; b) vaid Suurbritannia esindajate seletuste olemasolu; c) Türgi nootide väidete kohati ebaadekvaatne edasiandmine, millest ilmneb püüd näidata okupatsioonivõime, kurde paremas valguses; d) brittidele endile teada olnud, kurdide ja Türgi vägede vahelist kokkupõrget puudutavate üksikasjade mittekajastamine. Vaatamata mitmes suhtes ilmnevale ebausaldatavusele on ülemkomissari kokkuvõte ainus dokument, tänu millele saame ülevaate Laidonerile teada olnud piirivahejuhtumest. Sellest omakorda tuleneb võimalus analüüsida ühelt poolt põhiraporti väidete, teiselt poolt Türgi autorite kriitika õigsust.

Komisjoni neljanda uurimisvaldkonna (kristlaste deporteerimise) alaseid järeldusi on mitte-Türgi autoreist kritiseerinud V. Minorsky ja M. Donohoe, Türgi kodakondseist aga kõige põhjalikumalt İ. İnönü ja İ. Kaymaz. Kuivõrd Minorsky on ise oma kriitilisele väitele ka argumenteeritult vastanud ning Donohoe kriitika on liialt umbmäärane, analüüsitakse käesolevas artiklis vaid İnönü ja Kaymazi väiteid. Selleks toetutakse juba üldtutvustatud Donohoe telegramme sisaldavale brošüürile, kapten G. F. Gracey ja kaldea preestri Isa Paul Bedari raportile. Järgnevalt

¹¹⁴ Dobbs Laidonerile 24.10.1925. LNA Secretariat R610/11/48921/25888.

¹¹⁵ Olgu näiteks daatumit 25. september 1925 kandev Türgi noot, milles päritakse muu hulgas aru: kas on tõsi, et a) 1924 Türgi valitsuse vastu üles tõusnud nestoriaane relvastasid ja julgustasid okupatsiooniametnikud (kes olid inglased)?; b) Türgi ohvitseride naised, kes võeti kinni pärast seda, kui nende abikaasad olid tapetud, on valdusalusel territooriumil elavate, Türgi kordoneid rünnanud *Sheikh*'ide käes? Dobbsi kokkuvõttes esinevad need arupärimised kujul: a) kas nestoriaane relvastati ja julgustati Iraagi ametiisikute poolt?; b) kas kurdide poolt kinni võetud Türgi sõdurite naised on *Shaikh*'ide käes Iraagi territooriumil (ära on jäetud abikaasade tapmine)? Rouschdy Drummondile 25.09.1925. LNA Secretariat R608/11/46751/25888. Dobbs Laidonerile 24.10.1925. LNA Secretariat R610/11/48921/25888.

¹¹⁶ Näiteks ei räägita Dobbsi kommentaaris Türgi 2. augustil 1925 Suurbritannia Istanbuli asjurile adresseeritud noodist, milles kaevatakse *Saiyid* Abdullah ja teda abistanud jõudude rünnaku üle Türgi vägedele Shamsdinani piirkonnas, samuti mitte kokkupõrke täpsest kohast, tapetute ja vangivõetute hulgast. Küll saame teada sündmuse olemuse mõistmise seisukohast teisejärgulist: et Abdullahiga võinud ühineda vähesed Herki nomaadid Iraagi territooriumilt, ent mitte paiksed suguharud; et hiljem leidnud Abdullah varjupaiga Iraagis ning paigutatud seal piirist niisugusele kaugusele, kust ta ei saavat enam jätkata türklastevastast tegevust; et kõik türklastest vangid, keda olid Iraaki toonud kas kurdid või kes olid sinna (ründavate kurdide eest) põgenenud, olid Türgile üle antud. 6. augusti luureraportist saame teada, et kurdid eesotsas *Saiyid* Abdullahiga võitlesid türklastega Naushaharis, tapsid 25 türklast, vangistasid 35 sõdurit ja 1 ohvitseri; et 51 Abdullahi eest Iraaki pagunud türklast anti Türgi ametivõimudele üle. Dobbs Laidonerile 24.10.1925. LNA Secretariat R610/11/48921/25888. Iraagi ülemkomissari sekretariaadi luureraport 06.08.1925. PRO. FO371/10833-E4950/126/65, l. 83.

mõnevõrra nimetatud autoreist ja nende kirjutiste usaldusväärsusest, eelpool tutvustamata allikate puhul ka nende sisust.

Martin Henry Donohoe (1869–1927) on tuntud kui sõjakorrespondent, kes sai 1918. aastal Briti armee luurekorpuse majoriks ja on avaldanud 1919. aastal oma teenistusest Pärsia loodeosas korpuses Dunsterforce raamatu „Pärsia ekspeditsiooniga”¹¹⁷. Kuidas Donohoe telegrammidesse kui allikasse suhtuda? Pealtnägijate vande all antud tunnistused, millest telegrammid avaldanud ajaleht *The Daily Chronicle* on välja jätnud vaid naistevastaseid metsikusi puudutavaid detaile,¹¹⁸ on usaldusväärsed. Usaldusväärne tundub olevat ka autori vestlustel kurdi *agha*’dega põhinev informatsioon kurdide suhete kohta kaldealaste, türklastega,¹¹⁹ osaliselt leiame sellele kinnitust Laidoneri komisjoni lisaraportist. Deporteeritud, deporteerimata jäänud, deportatsiooni sihtkohas hoitavate ja Iraaki põgenenud kaldealaste hulka puudutavad arvandmed põhinevad Briti-Iraagi ametiisikute kogutud „usaldusväärseil teatel”.¹²⁰ Täna ei saa me võrdlevate hinnangute kohatise nappuse, kohatise puudumise tõttu nende Donohoe viidatud numbrite usaldusväärsuse suhtes kindlat seisukohta võtta. Siiski tundub mõnigi neist täpsem kui konkureeriv hinnang. Telegrammidest on võimalik leida ka meelevaldset üldistamist. Näiteks osutab autor Türgi 62. armeest deserteerinute väiteile, et Türgi sõdureil on puudus toidust, saabastest ja rõivastest ning palka pole nad saanud kuid; samuti deserteerinute äratoomata väidetele, et Türgi armee valitseb korralagedus. Sünnib järeldus: parimal juhul on Türgi armee hernehirmutis, mis liigutab oma käsi, kui Ankara tõmbab nõore.¹²¹ Allika nõrgaks küljeks on ka kohatine, vaid emotsionaalsusest kantud tür-

givistane keelekasutus. Näiteks on Donohoe juba esimeses telegrammis, enne põgenike küsitlemist, seisukohal, et „nüüdsed Angora valitsejad on kirjutanud oma nimed põrgu portaalele”¹²².

Belfastis sündinud George Frederick Handel Gracey (1878–1958) oli 1904–1914 Urfas asunud USA Tööstusinstituudi järelevalveametnik. Seejärel teenis ta eriluureohvitserina Briti Militaarmissioonis Tbilisis ja saadeti 1918. aasta alguses võitlema Türgi propagandaga kurdi suguharude seas. Järgnevalt töötas ta Briti välisministeeriumi teenistuses Briti valitsuse esindajana Jerevanis. Esimese maailmasõja ajal arvatakse teda olevat isiklikult päästnud 25 000 armeenlast, viies nad Vanist (Osmanite riigist) Ġğdiri (Tsaari-Venemaale), seetõttu on teda võrreldud Moosesega. 1918. aasta oktoobris langes Gracey koos Kaukaasia militaarmissiooni liikmetega bolševike kätte vangi, teda peeti Moskvast üheksa kuud kinni, misjärel ta vabanes Suurbritannia ja Nõukogude Venemaa vahel toimunud vangide vahetuse tulemusena. 1920. aasta sügisel öeldi taas Jerevanis teenivale, ent teravate seedehäirevalude käes kannatavale Gracey’le koht välisministeeriumis üles. Järgnes töö heategevusalal (kahele allpool tutvustatavale telegrammile on ta alla kirjutanud kui organisatsiooni „Friends of Armenia” peasekretär). Ent ka nüüd käis tema nimi välisministeeriumi dokumentidest jätkuvalt läbi. Ühed välisministeeriumi ametnikud pidasid Gracey’t hädaohtlikuks (viidatud artiklist põhjus ei selgu), teised aga nii usaldusväärseks kui ka üsna sagedaseks korrespondendiks. Mosuli provintsi kuuluvuse alase vaidluse haripunktis külastas ta Mosuli põgenikelaagrit, informeerides teadasaadust välisministeeriumi ja *The Times*’i.¹²³ Iirlaselt

¹¹⁷ E. Lengel. *World War I Memories. An Annotated Bibliography of Personal Accounts Published in English Since 1919*. Lanham (USA, Marylandi osariik), 2004, lk. 97.

¹¹⁸ *The Unspeakable Turk Again*. PRO.FO371/11470-E1492/228/65, l. 163.

¹¹⁹ *The Unspeakable Turk Again*. PRO.FO371/11470-E1492/228/65, l. 174.

¹²⁰ *The Unspeakable Turk Again*. PRO.FO371/11470-E1492/228/65, l. 171.

¹²¹ *The Unspeakable Turk Again*. PRO.FO371/11470-E1492/228/65, l. 172.

¹²² *The Unspeakable Turk Again*. PRO.FO371/11470-E1492/228/65, l. 164.

¹²³ J. Fisher. *Man on the Spot: Captain George Gracey and British Policy towards the Assyrians, 1917–45*. – *Middle Eastern Studies*, Vol. 44, No. 2, 2008, lk. 216–217.

Põgenejad Türgist. Allikas: Eesti Sõjamuuseum

või tema kaasautorlusel on ilmunud ka vähe-malt kaks teaduslikku artiklit ning üks uurimus.¹²⁴ G. F. Gracey raport hõlmab kaht telegrammi, mis on lähetatud 26. ja 30. oktoobril 1925 vastavalt Bagdadist ja Beirutist. Kapten külastas Bersivi, Zakho põgenikelaagrit ning küsitles seal septembrideportatsiooni ohvreid. Kristlaste tunnistusi on ära toodud neli, lisaks ühe deportatsiooni algust pealt näinud muslimi tunnistus. Vaid üks kristlane esineb oma nime all. Küsitluse juures ei viibinud Iraagi ametnikke ning Briti ohvitseri polnud, seetõttu olevat uurimus vaba Suurbritannia ja Iraagi mõjust. Autor toob ära ka oma arvamuse deportatsiooni põhjuste kohta, viitab Zakho Kaymakami andmeile, mille kohaselt mõrvati deportatsiooni käigus 42 inimest,

vägistati 26, konkubiiniks aga müüdi 7 tüdrukut. Järgneb üleskutse põgenikke abistada.¹²⁵

Ka Gracey raporti puhul on selle usaldusväärseimaks osaks kannatanute ütlused. Autori nägemus deportatsiooni põhjustest on puhtisiklik. Mainitud ametiisikult teada saadud arvud näivad tegelikest väiksematena.¹²⁶ Poliitilist retoorikat esineb Gracey`l vaid kristlaste abistamisele üleskutsumise kontekstis,<sup>127</sup> seega Donohoe`ga võrreldes minimaalselt. Silma torkavad ühtlustamata kohanimed. Briti asumaade ministeeriumi ametnik konstateerib, et raport on suure kiiruga kirjutatud ja nähtavasti toimetamata.¹²⁸

Oluliseks võrdlusaluseks deporteeritud külade ja Iraagi laagreis viibinud põgenike

¹²⁴ G. Gracey, F. Nansen. Review of Armenia and the Near East. – Journal of the Royal Institute of International Affairs, Jul., 1928, vol. 7, no. 4; G. Gracey, K. Papazian. Review of Patriotism Perverted. – International Affairs, Jul.-Aug., 1935, vol. 14, no. 4; G. Gracey. Enquiry into the assyrian Situation. London, 1935.

¹²⁵ Friends of Armenia. Report on Turkish Deportation of Christians from Mosul in the Iraq Area... PRO.FO371/11470-E1274/228/65, l. 142–144.

¹²⁶ Näiteks lisaraporti järgi tapeti küüditamise käigus ainuüksi ühest perekonnast 87 inimest. League of Nations. Turco-Irak Frontier, lk. 6.

¹²⁷ Näiteks ütleb ta, et kaldealased kannatasid eriti oma abi tõttu brittidele, kellel olevat auvõlg. Friends of Armenia. Report on Turkish Deportation of Christians from Mosul in the Iraq Area. PRO.FO371/11470-E1274/228/65, l. 142.

¹²⁸ Shuckburgh Oliphantile 20.11.1925. PRO.FO371/10822-E7173/2/65, l. 186.

asukohakülade üle otsustamisel on ajalehe *The Times* anonüümse korrespondendi daatumit 29. oktoober 1925 kandev artikkel. Selle autor käis Iraagi-Türgi piiri äärsetes külates ning Bersivi ja Zakho põgenikelaagris.¹²⁹ Põgenike asukohakülade osas on ajakirjniku informatsioon väga lähedane Donohoe infole. Osaliselt sisaldab allikas niisugustki teavet, mida muud ei kinnita või muudest ei leia.

Zakho (diötseesi) kaldea preestri Paul Bedari elu kohta ei õnnestunud lähemat informatsiooni hankida. Tema Pariisis kirja pandud ettekanne oli määratud organisatsioonile *The Catholic Union for International Studies*, ent 11. detsembril 1925 saadeti see Briti delegaadi nõudmisel ka Rahvasteliidu nõukogule. Suuremas osas raportist vahendab selle autor kaht kirja, mis ta oli saanud oma Iraagis elavalt sõbralt ja sugulaselt. Kirjades, mis kannavad kuupäevi 26. september ja 21. oktoober 1925, kirjeldatakse deportatsiooni läbiviimist ja Iraaki põgenenute viletsat olukorda. Teises kirjas vahendatakse kahe küüditatu muljeid. Nende kodukülasid ei nimetata.¹³⁰ Raporti kõige usaldatavam osa pärinebki neilt kahelt deporteeritult. Isa Bedari lähenemine on emotsioonidele rõhuv ja liialdav: näiteks võrdleb ta septembrideportatsiooni 1916. aastal (tegelikult 1915. aastal) aset leidnud armeenlaste deportatsiooniga ning meenutab viimasega seoses ühe armeenlase läbielamisi; väidab, et Iraaki olnud tolleks hetkeks jõudnud juba 4000 põgenikku, rohkem kui pooled deporteerituist.¹³¹ Türgi välisminister on Isa Bedari väiteid nimetanud ebatõenäolisteks ja fabritseerituteks¹³², uurija Kaymaz aga Laidoneri raportiga üks-ühele kattuvaks!¹³³

(järgneb)

Tanno Tilgar

(1971)

Lõpetanud eesti keele ja kirjanduse õpetajana TPÜ (1996), omandanud sealsamas väitekirjaga „Eesti ja türgi keele indikatiivi ajavormide peaja kõrvaltähendused“ eesti keele alal MA kraadi (2006). Töötanud alates 2001. a. TPÜ filoloogiateaduskonna idamaade filoloogia õppetooli assistendina ning TLÜ Eesti Humanitaarinstituudi Lähis-Ida ja Aasia kultuuriloo õppetooli lektorina. Uurinud Türgi Vabadussõja kajastamist Eesti ajalehtedes. Praeguseks uurimisteemaks Eesti Vabariigi suhted Türgi Vabariigiga 1920ndatel aastatel.

¹²⁹ Turks and Mosul Frontier. Deportation of Christians. Starving Refugees. – *The Times*, nr. 44 106, 30.10.1925.

¹³⁰ Zakho kaldea preestri Isa Paul Bedari raport hiljutisest assüürlaste-kaldealaste deporteerimisest türklaste poolt Zakho (diötseesi) piirkonnas. 20.11.1925. LNA Secretariat R609/11/47909/25888.

¹³¹ Zakho kaldea preestri Isa Paul Bedari raport hiljutisest assüürlaste-kaldealaste deporteerimisest türklaste poolt Zakho (diötseesi) piirkonnas. 20.11.1925. LNA Secretariat R609/11/47909/25888.

¹³² Roushdy Drummondile 14.12.1925. LNA Secretariat R609/11/48356/25888.

¹³³ İ. Kaymaz. *Musul Sorunu*, lk. 550.